

*BÜTÜN YOLLAR BAĞDAT'A ÇIKAR:
GEÇ ANTİK ÇAĞIN BİLİMDÜŞÜNCE VE İNANÇLARININ BAĞDAT'A
İNTİKALİ*

*Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

ÖZ

İslam şehir geleneğinde ilk dalga Basra, Kufe ve Fustat gibi garnizonlar ile başlar, Bağdat'ın kuruluşundan kısa zaman sonra metropol haline gelmesi ile yeni bir boyut kazanır. Bu yönüyle Bağdat'ın Abbasiler tarafından kuruluşu(141/760), İslam tarihinde Emevilerden beri süren fetih devrinin sona ermesi ve yerleşik, medeni hayatın gelişeceği yeni bir devrin başlangıcını temsil eder.Bağdat daha kurulurken, Abbasi hakimiyeti altındaki şehirlerde yaşayan, değişik din, mezhep ve etnik kökenden gelen, sanat, zanaat ve meslek sahiplerinden oluşan 100.000 kişinin şehrin kuruluşu için davet edildiği, yarım asır sonra da 100 km. karelik bir alana yayılarak dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri haline gelir. Şehir daha kurulurken o dünyanın bütün renklerini barındırıyordu. İslam öncesinde içine kapanan grupların kültürel kozası, bu grupların Bağdat'ta taşınarak toplumsal, siyasal ve kültürel hayata katılmasıyla, bu kozalar kabuğundan çıkarak, Bağdat'ın zengin kültürüne dahil olmuştur. Böylece Bağdat toplumunun tamamen farklı demografik bileşimi temelinde, Hıristiyan, Yahudi, İrani, Hint, Arap, Türk, vs. çok kültürlü yeni bir toplum gelişti. Bağdat'ta başlayan bu toplumsal kaynaşma, aslında klasik İslam kültür ve medeniyetinin doğuşunda çok belirleyici oldu.Kuruluşundan kısa zaman sonra Yunan felsefesine ait kitaplar ve hocalar, İran siyasi geleneği, Hint medeniyetine ait eserler, Sabiler, Nasturiler, Süryaniler, Yahudiler, Araplar, Türkler, Maniheistler ve pek çok küçük mezhep ve inanç grubu kendi geçmişlerine ait eserleri, gelenekleri ve alışkanlıkları Bağdat'a taşıdılar. Abbasi halifeleri tarafından kurulan Beytül-Hikme'de bu eserler toplanarak devlet desteği ile tercüme etmeye başlandı. Bağdat bu dönemde bütün antik ağın yaşayan mirasını devralarak adeta Perikler dönemi Atina'sı, İtalyan Renesans'ı, 17. yüzyıl Avrupa aydınlanmasına muadil büyüklükte, insanlık tarihini en dikkat çekici entelektüel hareketlerinden birine şahit oldu. Ortaçağ İslam aydınlanmasını ve klasik İslam medeniyetinin ortaya çıkışını anlamak için, İlk Abbasi döneminde Bağdat'ın sosyal ve entelektüel hayatının derinliklerine inmek gerekir. İslam medeniyetinin doğuşundaki hiçbir şehir Bağdat kadar pay sahibi değildir dersek abartmış olmayız.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Antik Miras, Kültürel Etkileşim,Tercüme Hareketleri, Bağdat.

ABSTRACT

*All Roads Lead To Baghdad:**Transmission of Science and Thought of Late Antiquity to Baghdad*

The first wave in Islamic tradition starts with such garrison towns like Basrah, Qufe and Fufat, and it gains a new dimension with Baghdad's becoming a metropolis just after its establishment. In this point of view, the establishment of Baghdad by Abbasid (141/760), indicates the end of the conquering period lasted since the Umayyad and represents the beginning of a term in which civilized, settled life develop.

When Baghdad was being built, 100.000 people from various cities under Abbasid control, with various religious, sects and ethnical backgrounds, artists and professionals were invited to live in the city and half a century later it became one of the most crowded cities of the world with its area of 100 km². As early as its establishment period, it already had all colors of the life. The cultural cocoons of the Pre-Islamic closed societies entered into the social, political and cultural life of Baghdad after they moved to there, in other words these cultures got out of their cocoons and melt into the rich culture of Baghdad. Thus, there developed a new multi-cultural society in the diverse demographic composition including Christian, Jewish, Persian, Indian, Arab, Turk etc. This social cohesion started in Baghdad was in fact very effective in the birth of Islamic culture and civilization.

Short after its establishment, the books and scholars of Greek philosophy, Iranian tradition, masterpieces of Indian civilizations, Sabaeans, Assyrians, Nestorians, Jews, Arabs, Turks, Manicheists and many other small sects and beliefs carried their own masterpieces, traditions and customs to Baghdad. These masterpieces were gathered in Beytül- Hikme (The House of Wisdom) and translated into different languages with the support of the government. In this period, Baghdad took over the living heritage of the archaic era and witnessed one of the most significant intellectual movements in the history of the mankind as significant as the 17th century Enlightenment of Europe and it was just like Athens of the Pericles era, Italian Renaissance. To understand Middle Age Islamic Enlightenment and the birth of Classical Islam Civilization, one needs to study the social and intellectual First Abbasid Period profoundly. It won't be exaggerated to say that no other city contributed to the birth of Islamic Civilization more than Baghdad.

Keywords: Abbasids, Heritage of Antiquity, Ecculturation, Translation movements, Bağdat

GİRİŞ

İslam 610 yılında Mekke'de doğdu, 632 yılında Medine'de siyasi ve toplumsal bir hüviyet kazandı, takriben bir asır içinde Atlas Okyanusu ile Amu derya arasındaki ökümenik bölgeyi fethetti. Bu süre içinde hakimiyeti altına aldığı halkları yeni kurdukları Basra, Küfe, Fustat, Kayravan gibi garnizon şehirlerde etkileşime soktu. İslam tarihinin bu fetihler çağında toplumsal düzeyde kurulan ilişkiler ekseninde başlayan şehirlerdeki kültürel mayalanma daha sonra boy veren İslami kültürün özünü teşkil etti. Devam eden bu süreç Bağdat'ın kurulması ve kısa zamanda büyük bir metropol olarak hızla gelişmesiyle, yeni bir evreye girdi; Bağdat'ın kozmopolit nüfus yapısı ve Antik çağın köklü entelektüel geleneklerini çekmesi neticesinde, İslam kültürünün ve medeniyetinin bütün yönleriyle geliştiği bir merkez haline geldi. Bağdat bu dönemde bütün antik çağın yaşayan mirasını devralarak adeta Perikler dönemi Atina'sı, Selekostlar İskenderiyesi, Sasaniler Cündişapur'u, İtalyan Rönesans'ı, XVII. yüzyıl Avrupa aydınlanmasına muadil büyüklükte, insanlık tarihinin en dikkat çekici entelektüel hareketlerinden birine şahit oldu. Bu bakımdan İslam; Mekke'de indi, Medi-

ne'de siyasi bir düzen aldı, Basra ve Küfe'de fetihleri yaptı, Bağdat'ta ise bir medeniyete dönüştü diyebiliriz. Bu tezden hareket eden tebliğimizde, İslam medeniyeti tarihinde bir dönüm noktası olması teşkil eden Bağdat'ın Ortaçağ İslam aydınlanması ve klasik İslam medeniyetinin ortaya çıkışındaki rolünü ve sebeplerini anlamaya çalışacağız. Bunun için de öncelikle Abbasilerin ilk döneminde Bağdat'ının sosyal yapısının ve entelektüel hayatının derinliklerine inmek gerekecektir. Doğrudan insanı ve toplumu temel alarak Bağdat'ın nüfusunu, içinde barındırdığı toplumsal gruplar ile buna bağlı oluşan düşünce ve inanç gruplarının etkinliğini; bunların İslam medeniyetinde gelişen bilim ve düşüncenin ve klasik tarzların yükselmesi arasındaki ilişkileri irdelleyeceğiz.¹

I- Orta Çağın En Büyük Metropolü Olarak Bağdat'ın Yükselişi:

İslam şehir geleneğinde ilk dalga Irak'ta Basra², Küfe³, Mısır'da Fustat⁴ gibi başlangıçta garnizon olarak düşünülen fakat hızla büyüyerek kalabalıklaşan şehirler gelişirken, doğuda Nişâbur, Merv, Semerkant ve Buhara gibi kalabalık nüfusları barındıran bir dizi şehir kurulup gelişmektedir. Bu şehirleşme cereyanı öyle bir hal almıştı ki bu gelişmeyi anlatmak için Andre Miquel; "*Şehirler, İslâm âleminin her yerinde bir bitki ve çiçek gibi birden bire ortaya çıkıyor, tohumculanıyor ve çatlayıp açılıyordu.*" demektedir. İslam devraldığı Bizans ve Sasani coğrafyasındaki şehir geleneğini sürdürür, canlandırır ve yeni bir hız verir.⁵ Bu şehirleşme hareketi Emevilerin yıkılıp yerine Abbasilerin iş başına gelmesiyle yepyeni bir boyut kazanır; Emevilerin 132/750 yılında yıkılıp Abbasilerin kurulmasının etkileri, sadece siyasi-askeri hayatla sınırlı kalmamış; bilakis toplumsal hayat, düşünce hayatı, ticari hayat gibi her alanda büyük gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Emevilerin siyasi ve toplumsal yapısı, kabileleri ve kabileciliği, buna bağlı olarak hizipçiliği temel alan bir siyasi-sosyal teşekkül idi. Nihayetinde yıkılışlarını da bu yapı hızlandırmıştır. Abbasiler ise kabileciliği siyasi alanda tanımayarak, kabileciğe bağlı siyasi-askeri yapıları legal alandan tasfiye etmiştir. Onun yerine siyasi, sosyal ve kültürel hayatta farklı gruplarla ortak yaşayabilecekleri bir siyasi koalisyon ve sosyal alanda ise diyaloga dayalı birlikte yaşamı seçmişlerdir. Bu yönüyle Bağdat'ın Abbasiler tarafından kuruluşu(141/760), İslam tarihinde Emevilerden beri süren fetih devrinin sona ermesi ve yerleşik, medeni hayatın gelişeceği yeni bir devrin başlangıcını da temsil eder.

Müslüman dünyasının artık fetihlere bir ara verip fethedilen coğrafyanın artık "içten feth edilmesi" gerektiğini fark eden Abbasiler, adeta köşk ve saray

¹ Bu kavram bir çok batılı tarihçi tarafından da kullanılmakta ve genellikle VIII. Asır ile XIII. asır arası dönem kast edilmektedir. Claude Cahen, "*Klasik İslam*", Braudel "*Abbasi Dönemeci ve İslam'ın Altın Çağı*", Miquel "*Bağdat Halifeliği ve Karşılaşmalar Çağı*", Hodgson, "*Klasik Abbasi Medeniyeti*" ile "*Erken Ortaçağ*", Goitein ise "*Ara Medeniyet*", Ahmet Emin "*Duha'l-İslam*" ve "*Zuhru'l-İslam*", Adem Mez ise "*İslam Rönesansı*" sıfatını yakıştırmaktadırlar. Bütün sıfatların ortak yanı bir zirveye, ilimde canlanışa ve klasik tarzların oluşumuna yönelik imalar taşımaktadır.

² Hz. Ömer zamanında 14/635 yılında Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştur.

³ Hz. Ömer zamanında 17/637 yılında kurulmuştur.

⁴ Mısır fatihi Amr b. As tarafından 20/640 veya 21/641 yılında kurulmuştur.

⁵Andre Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, çev. Ahmed Fidan-Hasan Menteş, I-II, İstanbul 1991, s. 154.

yapar gibi çeyrek asır içinde bir dizi şehir kurmuşlardır; Saffah Haşimiyye ve Enbar'ı, Mansur ise Bağdat ile beraber Refika, Malatya, Mesisa ve Mansura'yı kurmuştu.⁶ Ancak Bağdat'ın kuruluşu ve kısa zaman sonra dünyanın en kalabalık metropollerinden biri haline gelmesi pek çok yönüyle bu dönemdeki değişimleri sembolize eder.⁷ Abbasiler böyle bir merkezi kurarak hicretin ilk asrı boyunca bütün şiddetle süren kabile ve hizipler arası çatışmalardan ve kısır dini tartışmalardan kurtulmak için Bağdat'ı kurarak tasarladıkları medeniyet projesini hayata geçirdiler. Antik geleneklerin kalbinde kurulan ve kısa zamanda büyük bir metropol haline gelen Bağdat, daha önceki Arap-İslami geleneklerinin ve kabileliliğin ağır bastığı Şam, Kufe ve Basra gibi şehirlerin aksine; herhangi bir kabile, din ve mezhebe indirgenemeyecek kadar büyük;⁸ Abbasi hakimiyeti altındaki ya da ilişki içindeki bütün halkların tamamen farklı demografik birleşimi ve Arapça ortak dili temeli üzerinde gelişen, herkesin kendini rahat ifade edebileceği; küçük dini, felsefi ve mezhebi grupların entelektüel alanda gelişebileceği ve bütün birikim ve yeteneklerini kullanarak varlıklarını hissettirmek için rekabet ettikleri, muazam halifelik sarayı etrafında odaklanmış bir aristokratik organizasyon olarak kurulmuştur.⁹ Bu bakımdan Abbasi ihtilalinden hemen sonra dahice bir fikirle Halife Mansur tarafından Bağdat'ın kurulması, Abbasi hanedanının siyasal devrimi, sosyal ve kültürel devrimle daha da ileri taşıyarak yeni bir toplumsal formasyon yaratma niyetinde olduklarını gösterir. Bu yönüyle daha sonraki asırlardaki gelişmeleri dikkate aldığımızda, Bağdat'ın kuruluşu İslam'ın kendi medeniyetini kurma sürecinde gerçek anlamda bir kırılmayı ifade eder. Şehir daha kurulurken o dünyanın bütün renklerini barındırıyordu. İslam öncesinde yaşanan kültürel parçalanmışlık ve içine kapanık gruplar, Bağdat'ta taşınmak suretiyle oranın zengin toplumsal, siyasal ve kültürel hayatına katılmasıyla, kültürel kozalarından ve kabuklarından çıkarak yeni bir düşünce ve kültür dünyasının üretken parçaları haline geldiler. Bu süreçte Sabiler, manihesitler, Yahudiler gibi asırlardır kapalı klik gruplar olarak yaşarken, Bağdat'ta başlayan bu toplumsal kaynaşma ile sahip oldukları birikim ve tecrübeleriyle klasik İslam kültür ve medeniyetinin temellerinde yer aldılar, doğusunda çok belirleyici oldular. Çünkü İslam fetihleri ile Orta Asya'dan Atlas Okyanusuna kadarki alandaki bütün kapalı kültürler ve toplumlar tek bir siyasi otorite altında birleşmiş ve bir birlerini etkileyebilecek bir vasat içine girmişti. Emevilerin Arap merkezli yaklaşımları ve mevali politikaları bu alandaki hareketliliği büyük oranda engellemişti. Ancak Abbasilerin kurulması ile İskender'den sonra Mısır, Suriye, İran, Orta Asya, Hindistan bölgelerini, bir anlamda Nil ile Amu Derya arasındaki kadim Asya medeniyetlerinin ve felsefelerinin doğup yayıldığı ala-

⁶ Ahmed b. İshak el-Yâkûbî, *Kitabu'l-Buldan*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1896, s. 236-237.

⁷ Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 1983, s. 119 vd. Lombard, Kufe ve Basra için, "bu şehirler kuruluşundan 30 yıl gibi kısa bir zaman sonra nüfusu Kufe 100.000'e, Basra ise 200.000'e varacaktı. Aslında bu şehirler birer mantar görünümü taşıyordu. Basra en parlak çağını uzak deniz ticaretine açılan bir kapı olarak Abbâsiler devrinde yaşadı" demektedir. Bkz. Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, s. 121.

⁸ M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, çev. Heyet, I-III, İstanbul 1993, s. 242.

⁹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfi Şimşek İstanbul 2003, s. 182.

nın tek bir siyasi çatı altında birleştirerek bir dünya imparatorluğu olarak ortaya çıkan bu siyasi birlik; ticarî mallar kadar, insanların, dinlerin, mezheplerin ve felsefelerin de serbestçe dolaşabildiği bir dünya ortaya çıkarmıştı.¹⁰ Miladi VIII. ve IX. Asırda bu karşılaşmalar esaslı bir şekilde Abbasilerin başkenti Bağdat'ta somutlaşır ve buradaki etkileşimler klasik bir medeniyetin doğmasının zeminini hazırlar.¹¹ İşte bu hareketli ve dinamik dünyanın başkenti olarak Bağdat'ın Abbasiler tarafından kurulması, kısa zaman içinde kozmopolit unsurları, her türlü felsefe ve dini geleneğin temsilcilerini bir araya getiren bir metropol şehirdeki bir birini etkileyen farklı unsurların oluşturduğu entelektüel ortam, bilim ve düşüncenin gelişmesi, her türlü bilginin harmanlanması ve unutulmaya yüz tutmuş geleneklerin yeniden dirilmesi için müsait bir iklim oluşturmuştur.¹² Bir anlamda Bağdat, Doğu toplumlarının, tüccarların, zanaatkarların olduğu kadar Antik kültürlerin de buluşma noktası olmuştur. Bu siyasi merkezin ve başkent Bağdat'ın çekim gücü X. Asra kadar her yerde etkindir; dünya tarihi Bağdat saatinin etrafında dönmektedir.

1- Bağdat'ın Kalabalık ve Kozmopolit Nüfus Yapısı:

Bağdat'ın kuruluşu ve gelişmesi, İslam şehirleşme serüveni içinde pek çok bakımdan bir zirveyi, yeni bir devrin başlangıcını işaret eder. Dört yana doğru 2.5 km yarı çapında genişleyen şehirde bir nüfus ve yapı patlaması olur. O zaman kadar bölgede kurulan hiçbir şehir bu kadar kalabalık bir nüfusa ve demografik zenginliğe sahip değildi. Abbasi halifelerinin belli grupları ve yetenekli unsurları bizzat kolonize ederek Bağdat'a getirdiği bilinmektedir. Ama bunu dışındaki yüz binlerce insanı o dönemde Bağdat'a çeken şey gerçekte neydi acaba? Bu sorunun cevabı hala verile bilmiş değil. Halife Mansur bu şehri kuracağı zaman hükmü altındaki bütün şehirlere bir yazı göndererek; *"inşaat işlerinden anlayan kimselerin gönderilmesini istedi. Bunun için 100.000 insan toplandı ki bunlar meslek ve zanaat sahibi kimselerdi..."* Bu rivayet bile daha şehir kurulurken Abbasilerin hükmü altındaki şehirlerde yaşayan en mahir zanaatkarlardan oluşan büyük bir kalabalığın Bağdat'ı kurmak için toplandığını göster. Ayrıca şehir kurulduktan sonra saray ve ümera sınıfına en güzel yerler tahsis edildikten sonra, mühendis, tabip, müneccim ve diğer bilim dallarından alimlere arazi tahsisi yapılmış, geçimleri için maaş bağlanmıştı. Bu bakımdan Bağdat, özünde nitelik/kalite ve çeşitlilik temeli üzerine kurulmuştur.

Yukarıdaki sorunun cevabı olabilecek bir açıklamayı, Abbasi sarayında bir

¹⁰ Abbasi dönemi tarihçilerinden Yâkübî, halife Mehdi'ye itaat eden bölgeler ve kralların ünvanı hakkında uzun bir liste verir. Hemen tamamı doğudaki bölgelere ait olan bu listeye göre; *"Mehdi kral-lara elçi göndererek onları itaate çağırdı ve çağrısına cevap verenler şunlardır: Kabilistan karlı Hanhal, Taberisten İsbehbazi, Soğd İnşidi, Tohoristan Şervin'i, Bamiyan Sör'ü, Fergana Fernaran'ı, Aşrusana Afşin'i, Karluk Çiğuyesi, Sicistan Rutbil'i, Türk Tarkan'ı, Tibet Cehrun'u, Sind Raje'si"*. (Bkz. Ahmed b. İshak el-Yâkübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, nşr. Abdülemîr Muhennâ, Beyrut 1993, c. II, s. 341.) Bu liste, her ne kadar Abbasilerin otoritesi altındaki siyasi bölgeleri vermekte ise de, aynı zamanda bu bölgelerin asırlardır kendi içinde gelişmekte olan birer kültürel bütün ve gelenekler olduğu gerçeği de var. Dolayısıyla bu listeden hareketle Abbasilerin siyasi bir çatı altında ne denli zengin bir kültürel dünyaları etkileşime soktuğunu da gösterir.

¹¹ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, s. 121.

¹² Ahmet Emin, *Duha'l-İslâm*, I, Kahire 1933, s. 174.

bürokrat olarak çalıştığını bildiğimiz tarihçi ve coğrafyacı Yakubi, *Kitabu'l-Buldan* adlı eserinde Bağdat'ı anlatırken ve kitabına niçin Irak ve Bağdat'la başladığını izah ederken şöyle değinmektedir: ¹³“*Kitabıma Irak ile başlıyorum, çünkü Irak dünyanın merkezi, yeryüzünün göz bebeğidir. Irak'a da Bağdat ile başlıyorum, çünkü Bağdat (bugün) genişlik, büyüklük, mamurluk, suyunun bolluğu, havasının temizliği bakımından Irak'ın merkezi; doğuda ve batıda benzeri olmayan dünyanın en büyük şehridir. Orada her milletten insan, her şehir ve kasabada halk yaşamaktadır. Uzak yakın demeden hemen bütün şehirlerden insanlar Bağdat'a göç ettiler. Gelenler, ülke veya bölgelerindeki halkların düşünce ve geleneklerini beraberlerinde getirerek (Bağdat'a) etkisini bıraktılar. Bağdat'ta müstakil bir mahalle ve çarşısı olmayan nerdeyse şehir yoktur; her şehirden gelenlerin müstakil mahalleleri vardır. Mesela; Şam kapısı yakınındaki büyük çarşıda ve bakımlı geniş caddelere açılan sokaklarda, her biri geldiği şehirleri gösteren şehirlilere ait mahalleler vardır. Bağdat'ın en geniş ve büyük mahallesi Belhîlilere aittir ve başlarında Harb b. Abdullah el-Belhi bulunur. Aynı şekilde Mervîliler, Huttelîliler, Buharalılar, İsbicaplılar, İştahençîliler, Kabîlîliler, Harzemliler..vs. Bunların her birinin mahalleleri vardı ve başlarında da resileri bulunmaktaydı...Dünyada Bağdat kadar bu kadar farklılıkları toplayan başka bir şehir yoktur. İki yakasından akan Fırat ve Dicle yoluyla her yerden insanlar ve tüccarlar rahatlıkla Bağdat'a gelebilmektedirler.öylece Doğudan-Batıdan, İslam topraklarında ve ya gayri Müslim diyarlarından ticareti yapılan her şey oraya taşınabilmektedir;Hindistandan, Çin'den, Tibet'ten, Sind'den, Türk, Deylem, Habeşisten ve diğer yerlerden, tüccarlar mallarını satmak için Bağdat'a taşırılar. Böylece Bağdat, yeryüzünün bütün hayır ve bereketinin en bol olduğu bir şehir haline geldi. Dünyanın hazineleri ve alemin bereketi rda toplandı.”*

Metinden anlaşıldığına göre Bağdat, kuruluşundan sonra yeni bir medeniyet dünyasının merkezi haline gelmişti; Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika yönlerini Bağdat'a çevirerek bu yeni Müslüman dünyanın bir parçası haline gelmişlerdir. Aynı şekilde orta Asya kervanları ve Volga üzerinden Baltık denizine ulaşan kervan yolu, istikametini değiştirerek yönünü Bağdat'a çevirmişlerdir. Artık Asya, Afrika ve Avrupa'ya mallar Bağdat'tan yola çıkmaktadır. XII. Asırda Bağdat'ı ziyaret eden bir Yahudi seyyah şu notu düşmüştür: ¹⁴“*Şehirde çeşitli yerlerden gelen pek çok tüccar vardır. Şehirde çok sayıda alim, hakim, tabip, filozof ve büyüünün her çeşidine vakıf sihirbazlar(acaba astronmları mı kastediyor?) yaşamaktadır”*. Bütün bu bilgiler Bağdat daha kurulurken, Abbasi hakimiyeti altındaki şehirlerde yaşayan, değişik din, mezhep ve etnik kökenden gelen, sanat, zanaat ve meslek sahiplerinden oluşan, bir anlamda o devrin en kalifiye ve nitelikli insanlarını bir araya getirmişti. Şehrin ne denli bir zenginlik ve dünyanın

¹³ Yâkûbî, *Kitabu'l-Buldan*, s. 233-234, 248. Burada zikredilen şehirlerin Horasan ve Orta Asyada'ki ipek yolu üzerindeki vaha şehirleri olması dikkat çekicidir. Muhtemelen uzak bölgelerden Bağdat'a yapılan göçler, daha çok ticaret amacıyla ve ya dini-ilmi maksatlarla yapıyordu. Muhtemelen Bağdat'taki ilk göçmenler de tüccar kolonileri tarafından oluşturulmuştu.

¹⁴ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Avrupa Gözlemleri*, çev. Nuh Aslantaş, İstanbul 2001, s. 67.

bütün güzelliği ve yeteneklerini kendine çektiğini Hamedani, “*Madiriyye Makamesin*”’de, geveze ve övünmeyi seven bir zengin misafirine iş yerini, geçtiği caddeleri, evini ve eşyalarını anlatırken bütün canlılığı ile tasvir etmektedir.¹⁵

Bağdat’ın görkemini anlamak ve İslam medeniyetinin gelişimde oynadığı rolünü belirlemek için topografya ve istatistik yoluyla, bu şehrin toplumsal yapısının ölçüye gelir unsurlarına dayanarak şehrin ulaştığı nüfusu belirlemek gerekir. Bağdat’ın nüfusu hakkında pek çok araştırma ve tahmin yürütülmüş ve tartışmalar hala da devam etmektedir. Bu alanda yaygın olarak kullanılan hesaplama, şehrin yayıldığı alan ve hektar başına düşen insan sayısı, hamamların sayısı, yıllık tüketilen buğday miktarı ve fırın sayısı, cizye vergilerinin miktarı ve ulu caminin büyüklüğü gibi verilerden hareket etmektedir. Ancak Ortaçağ şehirlerinin nüfus yapısına ilişkin kaynaklarda verilen spekülatif rakamlara ¹⁶karşın, bu verileri makul bir doğruluk içinde ve metodolojik kriterlere bağlı genel-geçer ölçütlerle tespit etme konusunda bir yaklaşım gelişmediğinden belirsizlik hala sürüyor.¹⁷

Bağdat’ı kurmak için halife Mansur’un bütün şehirlerdeki zanaat erbabı, usta, mühendis, zanaatkar kimselerin tespit edilerek gönderilmesini emreden bir yazı bütün valilikler gönderilmişti. Bunun üzerine kaynaklar 100.000 kişinin toplandığından söz eder. Şehir kurulurken 100.000 kişinin davet edildiği ya da tehcir edildiği dikkate alınırsa, daha başlangıçta en az bu kadar kalabalık bir nüfusu olduğu ortaya çıkar. Yakubi, şehrin kurulduğu ilk birkaç on yıl içinde, Bağdat’ta 6000 sokak, 30.000 mescit, 10.000 hamam bulunuyordu. Şehrin doğu yakasındaki Kerh bölgesinde ise 4000 sokak, 15000 mescit 5000 hamamın varlığından haber verir. Yarım asır sonra da Dicle boyunca 10 km uzarak yaklaşık 100 km. karelik bir alana yayılmış, dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri haline geldiği aktarılır.¹⁸ Bunu teyit eder mahiyette XII. Asırda şehri ziyaret eden Yahudi seyyah Benjamin, Bağdat’ın 20 mil(32.19 km.) çapında bir alana yayılmış olduğundan bahseder.¹⁹

Bağdat’ın nüfusuna ilişkin olarak kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle çok farklı rakamlara ulaşılmıştır. Luis Massignon Bağdat nüfusunu tespit edebilmek için şehirdeki sokaklar, hamamlar, kayak ve kayakçıların sayısı, buğday, arpa ve bitkisel yiyecek maddelerinin yıllık tüketimi ile ilgili değişik ölçütler kullanılarak bir sonuca ulaşmaya çalışır. Buna göre, şehirdeki yıllık ve kişi başına buğday tüketimi esas alınarak yapılan bir hesaplama göre, kişi başına düşen ekmek miktarı 850 gr./gün’dür. Sıcak bölgelerde, sebze ve meyvesi zengin

¹⁵ Bediüz-Zaman el-Hamedâni, *Makamat*, nşr. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut- ty, s. 121-144.

¹⁶ Hilâl es-Sâbî ise Bağdat’taki hamam ve hane sayılarına göre bir hesaplama yapar, Bağdat’ta III/IX. asrın sonlarında ortalama 120.000 hamam olduğundan bahseder. Her hanede 8 kişi, her hamamda 6 kişinin çalıştığı ve her hamamın etrafında 400 hanenin olduğunu varsayarak astronomik rakamlara ulaşır. Şehirde sadece sarayla ilişki içinde 50.000 insan barındığı düşünülürse, Bağdat nüfusunun tahminlerimizin çok üstünde olduğu anlaşılır. Hilâl es-Sâbî, *Rusûmu Dâri’-Hilâfe*, thk. Mihâil ‘Avvâd, Beyrut 1986. s. 18-21.

¹⁷ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi*, çev. Mutaza Bedir, İstanbul 2003, s. 303-304.

¹⁸ Yâkûbî, *Kitabu’l-Buldân*, s. 250, 254.

¹⁹ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, s. 67.

coğrafyalarda ve de gelir düzeyinin yükselmesine paralel olarak bu oran düşmektedir. Bağdat'ta %2 nispetinde alınan buğday vergisi (*müsteğalla*) toplamı, III/IX. Asırda 156.000 dinardı. Bu 1 kurr'u 50 dinar olan fiyattan, her bir kurr buğday için %2 nisbetinde vergi alındığına göre kurr başına 1 dinar demektir. Toplamda ise 346 772 000 kg. buğday eder. Bu da kişi başına günlük 700 gr üzerinden hesaplandığında 1.250.000 nüfus eder. Bağdat'ın sıcak iklimi, şehrin zenginlik düzeyi ve Sevad bölgesinde yetişen sebze-meyve ve hurma zenginliğiyle beraber düşünüldüğünde kesinlikle 600 grama kadar düşer. Sonuçta bu da 1 500 000 nüfusa yaklaşır.²⁰

Diğer taraftan bir şehirde eskiden beri tüm ticari işlerin yıllık toplam rakamı içinde tahıl bazlı ticaretinin nispeti 1/6'da bir kadar yer tuttuğu kabul edilir. H. 286 yılında Bağdat pazarının 12 milyon dirhem toplam ticaret hacminin 1/6'sı 2.000.000 dirhem eder. Yalnız h.303 yılında Bağdat nüfusunun dramatik bir şekilde azaldığına dair haberlerle birlikte düşünüldüğünde, 1.560.000 dirhem rakamı nüfusun %25 nispetinde düştüğünü gösterir.²¹

Ortaçağ şehirlerinin nüfus hesaplamalarında sıkça kullanılan *hamam sayisi* faktörüne göre ise X. Asrın başında Bağdat'ta 10.000 hamam sayılmıştı. Bu hamamlar şehrin doğu yakasında 63 mahalledeki 311 ada, batı yakasında ise 16 mahalledeki 78 adaya dağılmış vaziyetteydi. Toplam 389 adet her adaya bir hamam ve her hamama 112 hane hesaplırsak, hane ortalamasını da 7 kişi düşünürsek, Bağdat'ta 160.000 ev ve toplam 1 120 000 kişilik nüfus hesaplarız.²²

R. M. Adams ise arkeolojik belgelere dayanarak Bağdat'ın nüfusunun İslam öncesi dönemlerdeki şehir büyüklüklerini dikkate alarak, coğrafyadaki şehir ölçükleri içinde ne denli büyük bir metropol olarak ortaya çıktığına dikkat çeker. Buna göre Selekoslar zamanında şehirlerin ortalama büyüklüğü 430 hektar iken, Sasaniler devrinde bu miktar 1834 hektardır. Başkent Medain 162 hektarlık bir alanda kuruludur. İslami dönemde kurulan şehirler, daha önceki dönem şehirlerine nispetle, daha geniş alanlara yayılmış görünüyor.²³ Bağdat ise İslami dönemde kurulan şehirlerin ortalamasından 2.5 kat daha büyük bir hacme sahiptir.²⁴ Massignon, Halife Me'mun zamanında yapılan bir ölçüme dair verilen bilgileri kullanarak, şehrin doğu yakası 16 250 cerib(1 cerib= 2160 metrekaire) =3510 hektar eder. Batı yakası ise 27 500 cerib=5776 hektar

²⁰ Luis Massignon, *İslam'ın İlk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan, Ankara 2006, s. 299-306.

²¹ Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s. 299-306.

²² Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s. 306-307.

²³ R. M. Adams, *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago 1965, s. 149 vd.

²⁴ Watson'un hesaplamalarına göre Samarrâ'nın nüfusu 1.000.000'a yaklaşıyordu. Mısır'daki Fustat şehri ise kara veba olarak adlandırılan hastalıktan sonra bile 450.000 ile 600.000 nüfus barındırıyordu. Bu dönemde Basra 300.000 ile 600.000; Küfe en az 400.000; Dimaşk en az 100.000; Merv 440.000 civarında; Nişabur en az 100.000, en fazla 500.000 nüfusu barındırıyordu. Bütün bu rakamlar genel olarak şehirleşmede bir artışın ve şehirli nüfusun yükselişini gösterir. A. Watson, *el-İbdâ'u'z-Zirâi (700-1160)*, çev. Ahmed Eşgar, Halep 1985, s. 296- 299.(eserin orijinal adı: *Agricultural Innovation in Medieval Islam (700-1160)*.)

eder. İki yakanın toplamı 9 286 hektar tutar. Bu rakam şehrin en canlı ve kalabalık olduğu döneme aittir.²⁵ Muvaffak zamanındaki bir sayıma göre ise şehrin yeleştiği alan doğu yakasında $250 \times 105 = 26.250$, batı yakasında $250 \times 700 = 17.500$, toplamda ise 43.750 cerip kare eder. Bu rakam başka kaynaklarda ise 53.750 cerip kare olarak verilir. 1 cerip 1 592 metre kare olarak düşünüldüğünde yaklaşık şehrin (7000 hektar) 70 kilometre karelik bir alana yayıldığı ortaya çıkar.²⁶ İstahri Bağdat'ın Dicle boyunca 10 km. uzadığını kaydeder.²⁷ X. Asırda Bağdat'ın yüz ölçümü 7000 hektardır ki bu ölçüdeki şehir bile Bizans başkenti Kostantinopol'ün beş katı (1400 hektar), Sasanilerin başkenti Ktesifon (Medain)'ün ise 30 katı daha büyüktür. Modern araştırmacılar tarafından hektar başına 150 ile 200 kişinin düştüğü hesaplanmaktadır. Buna göre Bağdat'ın IX.yy'daki nüfusu 1.150.000 ile 1.500.000 kişi arasındadır. X. Yüzyılın başında nüfusu ortalama 1.400.000 kişi olarak tahmin edilmektedir.²⁸ A. Watson, Bağdat'ın nüfusunu 1.000.000 ile 1.500.000 arasında tahmin ederek dünyanın en kalabalık şehri olarak gösterir.²⁹ Yukarıdaki bütün verilerden hareketle yapılan hesaplamalarda, IX. yy'la nispetle X.yy'da %25'lik bir düşüş gözlenmektedir. Bu durum kaynaklar tarafından da böyle bir nüfus gerilemesi olduğu haberini teyit etmektedir. Aynı zamanda verilerin doğru kullanıldığının ve hesaplandığının da bir ispatı sayılmalıdır.

J.C. Russel, Ortaçağ şehirlerinde hektar başına ortalama 150 kişiyi düşüğünü hesaplamıştı. Thokilik Jokopse ise hektar başına 400 kişi düştüğünü önererek Bağdat'ın nüfus yapısını hesaplamaya çalışmıştı.³⁰ Michel Dols ise Şam ve Kahire'nin nüfus yapısını tespit için hektar başına 348 kişi düştüğünü hesaplamıştı. Bu hesaplamalarda hektar başına düşen insan sayısı yanında, aile büyüklükleri, iş yerlerinin büyüklüğü, şehirdeki hamam ve fırın sayısı, şehirde tüketilen yıllık buğday miktarı ve çarşıdan toplanan vergiler gibi farklı veriler ölçü alınarak şehrin nüfusu çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Hangi ölçütü dikkate alırsak alalım, ister yerleştiği alanın büyüklüğü, ister hamam sayısı, ister buğday tüketimi vs., ulaştığımız sonuçlar şehrin nüfusunun bir milyonun üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır. Çağdaş bir araştırmacı X. Asırda Bağdat'ın en kötü ihtimalle bile 800.000 nüfusu ile dünyanın en kalabalık şehri olduğunu yazar. Bağdat'ın bu denli hızla büyümesi ve ulaştığı hacim, beklenmedik bir gelişmeydi ve o çağdaki Çin'in Angor, Çang-ngan, Hindin Kanauç, Bizans'ın Kostantiniyye, Endülüsün Kurtuba, İran'ın Nişabur ve Reyy, Orta Asya'nın Merv, Buhara ve Semerkant gibi çağının dünya metropollerine kıyaslanamayacak kadar büyüktü. Ayrıca bölgenin yakın tarihinde ve çağdaşı olan

²⁵ L. Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s. 306.

²⁶ J. Lassner, "Notes on Topography of Bagdad: The Systematic Descriptions of the City and the Khatip al-Bagdadi", *JAOS* V. 83, Ann Arbor 1963, s. 458-465; a. mlf. "The Habl of Baghdad on Dimensions of the City" *JESHO*, V. 6, Leiden 1963, s. 228-229.

²⁷ Ebu İshak İbrahim el-İstahri, *Mesaliku'l-memalik*, nşr. De Geoje, Leiden 1927, s. 83.

²⁸ Le Guy Stranger, *Land Behind of Eastern Khalifat*, London 1900, s. 30; Abdülaziz ed-Duri, Hatib el-Bağdadi'nin (I, s. 118) verdiği bilgilere dayanarak bu rakamın 1500.000 olabileceği kanaatinde. Bkz. A. A. Duri, "Baghdad", *EF*, London 1986.

²⁹ Watson, *el-Ibdâu'z-Zirâi (700-1160)*, s. 296-299.

³⁰ Adams, *Land Behind Baghdad*, s. 24-25, 122-124.

şehirlerin ortalama büyüklüklerinin çok üzerindeydi.³¹ Bağdat bu dönemde ay-
nen bu günkü Paris gibi içinden geçen Dicle üzerine kurulu köprüler ve su ka-
nalları ile ulaşımı sağlanan, yine bu su yolları ile dünyanın her tarafından tüc-
carların geldiği muazzam bir zenginliğe sahipti. Sarayları, camileri, kamu bina-
ları ve botanik bahçeleri ile bir dünya harikası olduğu anlaşılıyor.³²

Dini ve Felsefi Merkezlerin Bağdat'a İntikali:

II –Felsefi Okulların ve Dini Merkezlerin Bağdat'ta Karşılaşması:

Abbasiler tarafından eski Sümer ülkesi ile Asur ülkesinin tam ortasında Bağdat kurulduğu zaman, yeni başkentin yakın hinterlandındaki bölgelerde asırlardan beri bir birini etkileyerek gelmiş dört temel düşünce ve inanç sistemi kökleşmiş halde bulunuyordu. Bunlar; Maniheizm, Gnostisizm, Yunan Felsefesi ve Yahudi ve Hıristiyanlık. Bu akımların kendi içinde etkileşimleri sonucu bir çok alt grubu ve pek çok marjinal senkretik akım ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında *el-Milel ve'n-Nihal* kitaplarında zikredilen belli başlı akımlar ise şunlardır: Sofistler(*Tecâhülüyye*), Dualistler(*Seneviyye*), Gnostikler(*Sabiiler*), Paganlar(*Veseniyye*) ve Ehl-i Kitap fırkaları.³³ Abbasiler döneminde bu inançlar iki kısma ayrılır: Paganlar ve Gnostikler. *Pağanlar*; Kuzey Suriye'de (*Baalbek*), Haran'da (*Sabiiler*) ve Mezopotomya'daki Bâbil'de Yahudileşmiş Marsiyonistler arasında bulunuyorlardı. Bunlar aynı zamanda Kildânî bilimlerinin mirasçısıydılar ve İslâm'la birlikte kısmi bir canlanma yaşadılar. *Gnostikler ise*, Edessa ve Babilonya bölgesinin geleneklerini temsil ediyorlardı. Bunlar Yunan Felsefesi, Hıristiyanlık, İnan dinlerini ve Yahûdî mitolojilerinin karışımından doğmuş senkretik akımlardı. İslâmî dönemde adları daha çok zikredilen *Marsiyonculuk* ve *Deysânîyye* Edessa geleneklerinin bir devamı iken, *Keysânîyye*, *Mendânîyye* ve *Maniheizm* gibi akımlar Babilonya geleneğine aitti. Bu muhitin ana unsurunu Mazdek dini teşkil ediyordu. Bağdat'ın kurulmasından sonra bu akımların temsilcileri büyük oranda şehre taşındılar ve Yahudilerin, Hıristiyanların, Paganların, Gnostiklerin ve diğer marjinal grupların bu büyük metropolde karşılaşması ve etkileşimi şehri çeşitli din ve felsefelerin mozayığı haline getirdi. Her ne kadar Manihezim, Deysânîlik, Mazdekizm ve Marsiyonculuk akımları en etkili akımlar olmakla birlikte, en tehditkar olanı ise Maniheizm'dir.³⁴

³¹ J. Lassner, "Massignon and Baghdad: The Complexities of Growth in an İmperyal City", *JESHO*, V. IX, Leiden 1966, s. 14-15.

³² Firederick B. Artz, *Orta Çağların Tini*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul 1996, s. 126.

³³ Ahmed b. Yahya İbn Murtaza, *el-Münyeye ve'l-Amel*, thk. M. Cevad Meşkur, Dimaşk 1990, s. 61 vd. Bu konuyla ilgili olarak Şehristanî, İbn Hazm, Havarizmî, ve İbn Murtaza bir birine oldukça yakın tasnifler yaparlar. İbn Hazm, sapık fırkaların toplu bir şemasını şu şekilde tesbit eder: a) Âlemin emediliğini ve yaratıcısı olmadığını ileri süren *Dehriiler*, b) bir âlem tasavvuruna ulaştırıcı bilginin imkânsızlığını savunan *Sofistler* ve *Deysânîyye*, c) âlemin ezelliliğini kabul ederken yaratıcısına da inanan *tabiatçı filozoflar*, d) âlemin yaratılmış olduğunu kabul eden fakat peygamberliği inkâr eden, Hint felsefesi etkisindeki *Sümeniler* ve e) *Maniheizm*, *Mazdekist* akımlar, Sabiilerin gnostik inançları gibi değişik İnan dinleri ve hermetik inançlar. Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, nşr. M. İ. Nasr-A. Umeyre, Riyad-1982, c. I, s. 86-87. Harizmî ise İslam dışı dinî ve felsefî inançları şöyle sıralar; *Hıristiyanlık*, *Yahudilik*, *Müşriklik*, *Dehriyye*, *Muattıla*, *Tenasuh*, *Sümeniyye*, *Brahmanlar*, *Deysânîyye*, *Manicilik*, *Mazdek* ve *Marsiyonculuk*. Bkz. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Havâzîmî, *Mefâtihu'l-'Ulûm*, thk. İbrâhim Ebyârî, Beyrût 1989, s. 55-56.

³⁴ Melhem Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, İstanbul 2002, s. 45-49; İlhan Kutluer, *İs-*

1-Maniheistler

Maniheistler İslam tarihinde entelektüel bir grup olarak ilk defa Basra'da kendilerini gösterdiler. Emevilerin son dönemindeki karışıklıklardan ve otorite boşluğundan faydalanan Maniheist rahipler, baş rahipleri Bâbil'de oturduğundan, kiliseler halinde örgütlenerek tekrar İran topraklarında yayılmaya başlamışlardı.³⁵ Gnostisizm, Marsiyonizm, Hıristiyanlık ve Hint felsefesini sentezleyerek entelektüel canlılıklarının doruk noktasına bu dönemde ulaşırlar. Bağdat'ın kuruluşundan sonra onların da buraya taşındıklarını görüyoruz. Onlar üzerine yapılan bir araştırmada, Maniheist olarak ün yapmış isimlerin biyografileri incelendiğinde önde gelen Manici şahısların Bağdat kurulduktan sonra tamamına yakınının buraya akın ettiğini; Abbasi sarayında ve bürokrasisinde katip, şair, danışman vs. olarak üst düzey görevler aldıklarını ortaya koymaktadır.³⁶ Bunların oldukça renkli hayatları ve kişilikleri olduğu, çok değişik inanış ve görüşlere sahip oldukları dikkat çeker. Şık, gösterişli ve vakur kıyafetleri, aristokratik alışkanlıkları ve zarâfetleriyle, toplumun okur-yazar elitist kesimini oluşturuyorlardı. Genellikle kendi devirlerinin sosyete adamları olarak zikredilirler ve şifâhî bir züht kültürünü benimsediklerinden, toplumun en zarif, nezaket sahibi beyefendileri olarak takdim edilirler. Öyle ki hayvanlara bile şefkat beslediklerinden, et yemezlerdi. Sosyal olarak daima toplumun seçkin şehirli sınıflarının temsilcisi oldular ve kendilerini daha çok üst kültürlü tabakanın temsilcileri olarak gördüler. Bu özelliklerinden dolayı tahsilli sınıflar arasında yürüttükleri daha rafine Sofistik ve Dualistik propaganda ile saray çevresine ve asil ailelerin gençlerine yönelerek pek çok Müslümanı etkilemeyi başardılar. Daha çok bürokrasi ve saray çevresinde yuvalandıklarından, resmen Müslüman olduğu halde, gizli Maniheist olan pek çok üst yönetici kişinin olduğu biliniyor.³⁷

Maniheistlerin Bağdat'ın düşünce ve bilim hayatındaki etkileri de derin olmuştur. Bu dönemde İslam toplumu, kağıdın imali ve yaygınlaşmasına bağlı olarak "sözlü kültürden" "yazılı kültüre" geçiyordu. Bu değişimi en erken fark eden ve harekete geçen Maniheistler; Arapça ve yazılı edebiyatı öğrenen hızla yazılı kültür alanında hakimiyet kurmaya başlamışlardı.³⁸ Kildânî ilimlerini, Yunan felsefesini ve Helenistik kültürü iyi bildiklerinden, daha önce Hıristiyanlık

→ →

İlam Düşüncesinde Akaid ve Kelam, İstanbul 1996, s. 14-15.

³⁵ İbnü'n-Nedim, Maniheizmin Orta Asya'da yayılışı ile ilgili olarak şu bilgiyi verir; "Sümeniyye'den sonra Mâverâünnehir'de yayılan ilk din Maniheizmdir. Mani'nin Kisra tarafından öldürülmesi ve dini tartışmaları yasaklamasından sonra, takipçileri İran'dan kaçarak Belh nehrinin doğusuna geçmeye başladılar ve buradaki Türk hakanının ülkesine yerleştiler...." Bkz. Muhammed İbnü'n-Nedim, *Kitâbü'l-Fihrist*, Beyrut 1398/1978, s. 378-9, 400-401.

³⁶ Bağdat Maniheistlerinden ismi zikredilen Yezid b. El-Feyd, Yunus b. Ebi Ferve, Adem b. Abdulaziz, İbrahim b. Seyabice, Selim b. Amr, Eban b. Abdulhamid ve Ebu Atahiyye gibi şahıslardır. Haklarında geniş bilgi için bkz. Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, s. 409-428.

³⁷ Kaynaklarımız ilk zındıklar arasında saydıkları Abdullah İbn Mukaffa ve Eban b. Abdulhamit'in (vezir Fazl b. Rebi'nin danışmanı) Abbasi merkezi yönetimini önde gelen danışmanları olduğu unutulmamalıdır. (Bkz. Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfehâni, *el-Eğâni*, Thk. Ali Uzbâvî-Abdulkerim İbrahim, (I-XXIV), Beyrut-1927, c. XXIII, s. 157, 165) Ayrıca Mehdî'nin veziri Ubeydullah b. Yesar'ın zındıklık nedeniyle vezirlikten uzaklaştırılması bunun ilk akla gelen örnekleridir. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesû'dî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, thk. Komisyon, Beyrut 1981, s. 313.

³⁸ Divanların Arapçalaştırılması hakkında geniş bilgi için bkz. Hassan Ahmed Hallaf, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâin*, Beyrut 1986.

ve Yahudiliğe yaptıkları gibi, gnostik bilgi temelinde, pre-sokratik Yunan felsefesinin argümanlarını kullanarak, İslam'a yönelik apolojiler yazmaya başlamışlardı. Usta cedelci Mani rahipleri yazdıkları eserlerde Mani'nin Eski Ahid'e yönelttiği eleştirilerin benzerlerini uygulayarak İslam'a karşı eleştirel apolojiler yayıyorlar,³⁹ Müslümanlar ile ateşli tartışmalara giriyorlardı. Müslümanlar ile en çetin ilahiyat ve felsefe tartışmalarını bunların başlatmış olması ve Müslümanların da Yunan felsefesine ilginin de muhtemelen bu sebeple doğmuş olması hayli dikkat çekicidir.⁴⁰ İran monarşi geleneği ve politik felsefesini İslam ve Arap hakimiyeti karşısında üstün duruma geçirmek için⁴¹ Maniheistler figüratif desenlerle ve altın yıldızlarla süslenmiş, edebî zevki oldukça yüksek, İslamî bir söylem ve kavramlarla Sasanî kültürüne dair eserleri Arapçaya tercüme ediyorlardı. Bu kitaplar propaganda aracı olarak kullanılıyordu ve Maniheistler bunun için Farsça, Sanskritçe ve Süryaniceden tercüme yapmışlardı. Manihesitler ile Müslümanlar arasında kelimenin tam anlamıyla bir "*kitaplar savaşı*" başlamıştı.⁴² Böylece Maniheistler, Abbasiler zamanında İran milliyetçiliği (*Şuûbiyye*) ile de bütünleşerek Abbasi devleti ve Müslüman toplumun geleceği için bir tehlike haline aldı.⁴³ Bağdat'ta alışık olduğumuz türden müsamahalı yaklaşım, bu defa Manihesitlere gösterilmeyecek, daha önce Sasaniler ve Bizans'tan gördükleri baskıyı bu defa Abbasi halife Mehdi'den göreceklerdi. Halife Mehdi bunlara karşı amansız bir mücadeleye girişti.⁴⁴ Bunun için "*Divân-ı Zenadika*" adında bir divan kurdu ve başına da "*Sahbu'z-Zenadika*" atayarak Mâniheistlerin peşine düştü.⁴⁵ Ayrıca Mehdi siyasî kovuşturma ve cezalandırma yanında fikrî bir mücadelenin de kaçınılmaz olduğunu görerek; "*mütekellimlere, zındıklara karşı kitap yazmaları için emir verdiği*" aktarırlar.⁴⁶ Yabancı kültürlerin tehlikeli hale gelmesi Abbasi toplumunda Mutezilenin başını çektiği iki önemli sonuç doğurmuştur: *Birincisi*, Böyesi güçlü maniheist meydan okuması, İslamî ilimlerin tedvin sürecini hızlandırarak "*tedvin asrını*" başlatmıştır. İlk kitap çalışmalarının bu devre tekâbü'l etmesi, bir tesadüf değil, bu meydan okumaya bir cevap niteliği taşır.⁴⁷ *İkincisi*, bu ilhad hareketine karşı Abbasiler daha önceki tecrübelerinden dolayı Mutezile önderlerini desteklemişlerdir. Bu devirdeki yazılı kültür mücadelesi içinde yazdığı kitaplar ve tartışmaları ile öne çıkan Huzeyl Allaf, fel-

³⁹ M. Chokr, Kur'an'a yönelik Maniheistlerin yazdıkları edebi taklidlere (*mu'arada*) ve bununla ilgili ortaya çıkan edebiyata özellikle dikkat çeker ve bunun için bir bölüm ayırmıştır. Bkz. Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, s. 213-237.

⁴⁰ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Simâru'l-Kulûb*, nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1965, s. 138-138.

⁴¹ Hamilton Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1992, s. 24.

⁴² Muhammed Abid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 207.

⁴³ Amr b. Osman el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. A. Muhammed Harûn, (I-IV), Kahire 1948, c. III, s. 14.

⁴⁴ Muhammed b. Ali Tabatabâî, *el-Fahrî Fi Adabi's-Sultaniyye ve Düveli'l-İslâmiyye*, Dimaşk ty, s. 121.

⁴⁵ Muhammed b. Abdus Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Kütâb*, nşr. M. Saka, İ. Ebyârî, A. Selâmî, Kahire 1980, s. 151.

⁴⁶ Ahmed b. İshak el-Yâkûbî, *Müşâkeletü'n-Nâss li Zemânihim*, nşr. William Millvard, Beyrut 1962, s. 24; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Abdulemir Mühennâ, (I-IV) Beyrut 1991, c. IV, s. 334.

⁴⁷ Konunun farklı boyutları ile ilgili tartışmalar için bkz. Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, s. 87.

sefi bir kelim okulunun temellerini atmıştır. 48 Üçüncü olarak da Manici apolojiler ile başa çıkmak için Müslümanlar, Maniheist ve Gnostikler ile aralarındaki tartışmada, muarızlarının dayandığı irfânî bilgi sistemine alternatif olarak Yunan felsefesi içinde Aristo'nun geliştirdiği kategoriler ve kavramlar üzerinden evrensel aklın ilkelerini hakem tayin eden bir strateji izlediler. Bunun için başta Aristo mantık risaleleri ve felsefesi olmak üzere Yunan felsefesine dair eserlerin tercümesi hız kazandı.⁴⁹

2-Yahudi Merkezlerin Bağdat'a Taşınması:

Yahudiler eskiden beri Irak topraklarında Fırat ve Dicle boyunda yaşıyorlardı. Bağdat'ın kuruluşundan sonra diğer gruplar gibi Yahudiler de başkente akın etmişlerdir. Kuruluşunu anlatırken şehrin sokak ve caddelerini tek tek sayan Ya'kûbî, Derbû'l-Yahud'dan hiç bahsetmezken; Yâkût el-Hamevi Bağdat'ta Derbû'l-Yahûd (Yahudi caddesi) isimli Yahudilerle meskun yerde bir de sinagogtan (*el-Biye'el-Yahudî*) bahsetmektedir.⁵⁰ Muhtemelen Mehdî zamanından itibaren başta ticaret olmak üzere değişik gayelerle şehre Yahudi göçüne bağlı olarak, yukarıda sözü edilen Sinagog da Mehdî zamanında (158/775) veya sonraki tarihlerde inşâ edilmiş olmalıdır.

İslâm öncesi dönemde olduğu gibi, Abbâsiler döneminde de Bağdat'ın inşâsına kadar Yahudilerin dini ve hukuki resileri olan Re'sû'l-câlûtlar Sura'da ikâmet etmişlerdi. ⁵¹ İslâm dünya(sın)daki Yahudilerin başı olarak tarif eden Bîrûnî, Yahudilerin onun emrinde olduğunu ve re'sû'l-câlûtun pek çok meselede aralarında hüküm verdiğini belirtir.⁵² Şerira Gaon, 825 yılında re'sû'l-câlûtun Bağdat'a taşındığını bildirmesi, aynı zamanda Bağdat'ta re'sû'l-câlûta sinagog yapma izni verdiği gösterir. Şerira Gaon'un rivayetine göre Pumbedita Yeşivası'nda Mar Yosef'le Mar Avraham arasında yaşanan gaonluk mücadelesinde (814-816) rakip gaonlar *Şabat de-rigla* için re'sû'l-câlûtun Bağdat'taki Bar Neşla sinagoguna gitmişlerdi (816 yılı). Re'sû'l-câlûtun Bağdat'a taşınmasından itibaren bu toplantılar artık hep burada tertip edilmeye başlamıştır.⁵³

Re'sû'l-câlûtun Bağdat'ta iki ayrı ikâmetgâhı vardı: Biri Bağdat'ın içinde, diğeri ise o dönemde Bağdat'ın banliyösü kabul edilen *Kasr*'da (Kasr-ı İbn Hübeyre olmalıdır) idi.⁵⁴ Burası değişik kökenden gelen üst rütbeli Abbasi bürokratla-

⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (I-XIV) Beyrut 1931, c. III, s. 366-367.

⁴⁹ Câbirî, İslam kültürünün eski miras ile ilişkisinde ve daha sonraki dönemlerde İslam düşüncesinin donuklaşmasında bu iki kavrama merkezî bir yer verir. Geniş bilgi için bkz. Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 7.8. ve 9. Bölümler. Ayrıca bkz. Mustafa Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları: Cedel-Tercüme ve Tabii Bilimlerdeki Rolü", *Marife Dergisi*, III/3, Konya 2003, s. 109-130.

⁵⁰ Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, tash. Muhammed Emin el-Hancı, (I-X), Kahire 1323-1906, s. 454.

⁵¹ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, s. 66.

⁵² Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûnî'l-Hâliye*, nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923, s. 12.; Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, s. 65.

⁵³ Bkz. Şerira Gaon, *İgeret*, s. 154, İng. trc. 140; Mann, *Texts and Studies*, I, 196-197'dan naklen. Nuh Aslantaş, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yahudiler*, M.Ü. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 352.

⁵⁴ Natan'ın Yahudice-Arapça metninde Kasr'ın, Bağdat'ın güneyinde Sura'ya 6 mil (yaklaşık 11 km) uzaklıkta güzel bir yer olduğu belirtilir. I. Friedlander, "The Arabic Original of the Report of Nathan

rının yerleşim yeri olmasına bağlı olarak hızla geliştiğinden⁵⁵, X. Asrın son çeyreğinde Mukaddesî, İbn Hübeyre Kasrı'nın büyük bir yerleşim birimi olduğunu ve burada pek çok Yahudinin yaşadığını belirtmektedir.⁵⁶ Bunun yanında re'sü'l-Calut'un Bağdat'ın merkezindeki *Sûku'l-'Atîka*'da ise bir başka ikametgahı bulunuyordu.⁵⁷

Abbâsîler döneminde Bağdat'ın kurulmasıyla beraber yeşivalar da zamanla merkezlerini buraya kaydırmışlardı. Fakat pek çok Yahudi tüccar ve zanaat erbabının şehre akın etmesine rağmen, yeşivaların Bağdat'a intikali, daha geç olmuştur. Yahudi kaynakların rivayetine göre Bağdat'ta ikâmet eden ilk gaon, Pumbedita gaonu Hayy b. David'tir (890-896). Gaonluğundan önce kırk yıl gibi uzun bir süre yeşivanın Bağdat dayanlığını yapan Hayy, 889 yılından sonra gaonluğa getirilmiş ve bu görevini de Bağdat'ta devam ettirmeyi tercih etmiştir. Bağdat'ta bulunduğu sürede şehirdeki cemaat ileri gelenleri ve hilâfet sarayı ile yakın ilişkiler içerisinde olan gaon, görevi üstlenmesinden sonra bu bağlantılarını koparmamak ve bunu cemaat lehine kullanmak için yeşiva idaresini Pumbedita'dan Bağdat'a nakletmişti.⁵⁸

Abbâsîlerin merkez olarak Bağdat'ı seçmesi, Pumbedita'nın lehine olmuş; Bağdat'taki Yahudi zenginlerini de etkisi altına alarak coğrafi yakınlık avantajından faydalanmasını bilmiş, böylece Halife Me'mûn'un çıkardığı bir ferman dan sonra Sura ile eşit statülü bir kurum olma yoluna girmiştir. Onun zamanında Bağdat'ta Bâbü's-Şemmâsiye'de⁵⁹ ünlü Yahudi münecimi Sind b. Ali'ye mahalle meydanında bir sinagog inşâ ettirmiştir.⁶⁰ Me'munun Pumbedita lehine ferman çıkarması ve onun zamanında bu sinagog'un inşa edilmiş olması, artık Bağdat'ta kalabalık bir Yahudi nüfusunun yaşamaya başladığının e güçlü delillerinden birisidir. IX. Asırda Bağdat'ta ne kadar Yahudi nüfusu olduğunu ve Yahudilerin bu şehrin düşünce ve sosyal hayatına nasıl katıldıklarını tam olarak bilemiyoruz. Cahız'ın onların sosyal statü ve dini inaniş ile ilgili kanaatleri pek iç açıcı görünmüyor.⁶¹ XII. asırda Bağdat'ı ziyaret eden Seyyah Benjamin, Bağdat'taki Yahudiler akında şu bilgileri verir: “*Bağdat'ta 40.000 Yahudi yaşamaktadır. Bunlar halifeni himayesinde güven içinde itibarlı ve mutlu bir şekilde hayat sürmektedirler. Akademi başkanı Kanun(Tevrat ve Halagha) çalışmalarıyla meşgul olurlar. Şehirde 10 tane (Yahudi) akademisi bulunmaktadır....Gaonlar huzuruna gelen kimselerin davalain bakar...Haftanın beşinci günü Gaon Halife-yi merasim alayı içinde ziyarete gider... şehirde pek çok zengin ve alim Yahudi yaşamaktadır. Bağdat'taki Dicle'nin iki yakasındaki Kerh'te 28 adet sinagog bu*

→ →

ha-Babli”, *JQR*, XVII, Philadelphia 1905, s. 755, İng. çev. 760.

⁵⁵ Bkz. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 308-309.

⁵⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1906, s. 121.

⁵⁷ Friedlander, “The Arabic Original of the Report of Nathan ha-Babli”, s. 755, İng. çev. 760.

⁵⁸ Aslantaş, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 352.

⁵⁹ Bâbü's-Şemmâsiye Bağdat'ta Rusâfe çarşılarının bulunduğu doğu tarafında Sâmarra'ya gidecek yolcu ve kervanların çıkış yaptığı bir kapıydı. Bkz. Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 254, 256.

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, s. 383.

⁶¹ Amr b. Osman el-Câhiz, *el-Muhtâr fî'r-Reddi ale'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411, s. 65-67.

lunmaktadır..."⁶² Bu ifadelerdeki vurgudan da anlaşıldığı üzere Bağdat'taki Yahudi nüfusun önemli bir kısmı, bir ticaret merkezi olan Kerh'te oturmaktaydı. Seyyah Benjamin Kerh'te 28 sinagogun olduğunu kaydeder.⁶³

IX. Asrın sonlarına doğru Yahudilerin sarraflık, cehbezlik, mütezimlik gibi mesleklerde yoğunlaştıkları dikkat çeker;⁶⁴ hatta mali buhran dönemlerinde Abbasi hazinesine borç para verebilecek kadar sermayesi olan tüccarların sahnede görülmeye başlaması dikkate alınır; Goitein'in iddia ettiği tezi doğrular bir şekilde artık Yahudilerin Bağdat'taki ve Fatimi Kahire'sindeki etkinlikleri ve kurdukları ilişkilerle bir tüccar millet olarak ortaya çıkmaya başladıklarını ortaya koyar.⁶⁵ Sözünü ettiğimiz Yahudi yükselişini en iyi temsil eden olay, Abbâsî halifesi Mu'tazid zamanında (892-902) yaşamış olan Yusuf ben Finhas, Sehl b. Nadir ve Netira (ö.916) ailesidir.⁶⁶ IX. asrın sonu ile X. asrın ilk yarısında Abbâsî sarayında etkin olan bu Yahudi ailesi, hem zengin bir tüccar hem de cemaatin en yetkili kişilerinden biri idi. Aynı zamanda Abbâsî sarayıyla çok iyi irtibatı vardı ve Halife Mu'tazid'tan sonra Muktefi (902-908) ve Muktedir dönemine kadar (908-932) saraydaki saygın konumunu altmış yıl muhafaza etmişti. Aile esas zenginliğini vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın zamanındaki cehbezlikten kazanmıştı.⁶⁷

Cahız, hicri III. asırda onları için "*Yahudiler arasında Tıbb ve astronomiye inanan bulamazsın*" tespitinde bulunsa,⁶⁸ da muhtemelen bu belli bir grup için geçerlidir. Çünkü Mansur zamanında Maşallah el-Yehudi en önemli müneccimlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ Bunun dışında tabip, mütercim olarak Hicri üçüncü asrın ikinci yarısında çok sayıda Yahudi ile karşılaşmak mümkündür.

1-İskenderiyye'den Bağdat'a:

Halife el-Mansûr tarafından devletin idare merkezi olarak kurulan Bağdat, aynı zamanda kültürel unsurları dengelenmiş mozaik bir kültür kenti olarak tasarlandı. Çeviri sürecinin ana merkezi olarak Bağdat bu süreçte Arap kültürünün yayılıp hakim olduğu coğrafyada mevcut kurumsal kültür dinamiklerini kendisine çekmekteydi. Bağdat merkezli Abbâsî aydınlanması, komşu ve kadim medeniyetlerin kültürel ve düşünsel ürünlerini Arap dili çatısında kurduğu kültür havuzuna katmayı hedefler. Sürecin gelişimi, bölgedeki kültür merkezlerinin birikimleri üzerinden yürütülür. Bölgedeki kültür faaliyetlerinin devamını temin açısından dolaylı katkısı bulunan eski kültür merkezlerinin birikimi, erken Ab-

⁶² T. Benjamin-R. Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, s. 66,70.

⁶³ Bkz. B T. Benjamin-R. Petachia, *İki Yahudi Seyyah*, s. 66.

⁶⁴ Fehmi Abdurrezzak Sa'd, *el-Amme Fi Bağdat*, Beyrut 1983, s. 81-81.

⁶⁵ S. D. Goitein, "The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", *JWH* 3 (1956-57), s. 583-604; a.mlf. *A Mediterranean Society*, I-V, (Berkeley: University of California 1967-1988), I, s. 229; II, s. 60.

⁶⁶ Bu kişilerin Abbasiler dönemindeki mali alanda nasıl faaliyet gösterdikleri hakkında bkz. Hilal es-Sâbî, *el-Vüzera*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrac, Beyrut 1957, s. 26, 32, 269-270.

⁶⁷ Netira ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. N. Aslantaş, *Yahudiler*, s. 140,147, 224-227.

⁶⁸ Cahız, *Reddi ale'n-Nasârâ*, s. 62.

⁶⁹ Fehmi Sa'd, *Bağdat*, s. 81.

basî döneminde Bağdat aydınlanmasına fiilî katılımlarıyla destek olan Cündişâpûr ve Harran kültür ortamı tarafından temsil edilmektedir.

Evrensel beşerî kültürün temellerini oluşturan mirasın İskenderiye'den Antakya'ya oradan da Harran'a, Merv'e ve en sonunda Bağdat'a geçtiği konusunda üç farklı kaynaktan benzer rivayetler aktarılmaktadır. Bu konuda en eski ve kaynağına en yakın bilgi ünlü İslam Filozofu Farabi tarafından şu ifadelerle haber verilir: “*İslâm'ın zuhurundan sonra eğitim İskenderiye'den Antakya'ya geçti ve tek bir öğretmen kalıncaya kadar uzun bir süre burada kaldı. Bu son öğretmenden iki kişi öğretim gördü. Bunların her ikisi de daha sonra yanlarına kitaplarını da alarak buradan ayrılarak Harran'a geldiler. Onlardan birisi Harranlı, diğeri ise Mervli idi*”⁷⁰ Aynı konuda Mes'udi'nin verdiği bilgiler Farabi'deki kapalı noktaları daha da açıklayıcı mahiyettedir. Mes'udi şöyle demektedir: “*Biz Fununu'l-Me'arif ve Ma cera fil-zuhuri's-Sevalif adlı eserimizde felsefe, ortaya çıkışı, cüzlerinin kemmiyetinden haberler, talim meclisinin Atina'dan İskenderiye'ye nasıl intikal ettiğinden söz ettik... Bu öğretimin Ömer b. Abdulaziz döneminde İskenderiye'den Antakya'ya, sonra da Mütevekkil döneminde Harran'a hangi sebepten taşındığından bahsettik. Bu ilim en sonunda Yuhanna b. Heylan'ın öğrencisi Farabi'ye geçti...*”⁷¹ X. Asra ait bu bilgileri XIII. yy'da yaşamış olan İbn-i Ebi Usaybia, Abdülmelik b. Ebcer el-Kenani'nin biyografisini anlatırken şu ifadeleri kullanır: “*Başlangıçta İskenderiye'deki talimin başında, İskenderiye mektebinin son temsilcisi olarak o bulunuyordu ve alim ve mahir bir tabipti. Bu adam başlangıçta İskenderiye'de yaşıyordu. Çünkü kendisi zikri geçen İskenderiyelilerden sonra buradaki eğitimi üstlenmişti. Bu, o dönemde bu şehrin Hıristiyanların elinde olduğu zamandı. Daha sonra burayı Müslümanlar fethedince İbn-i Ebcer, Ömer b. Abdulaziz'in eliyle Müslüman oldu. Ömer uzun bir süre, babasının burada vali olması hasebiyle Mısır'da yaşadı. Halifelik Ömer'e geçince, ta'lim önce Antakya'ya, sonra da Harran'a nakledildi ve oradan da diğer beldelere yayıldı...*”⁷²

Yukarıdaki pasajlar ise Arapça Müslüman yazarlar tarafından birinci elden bilgiler ile Helen bilim ve felsefesinin İslam'ın doğuşu arefesinde ve sonrasında uzun serüvenini ve nihayet Bağdat'ta nasıl son bulduğunu özetlemektedir. İskenderiye'deki son Helen merkezinin İslamın fetih arafesindeki durumundan Bağdat'ta intikal edinceye kadarki serüvenini ve sonunda Bağdat ekolünün ortaya çıkışını müstakil bir çalışmada Max Mayerhof etraflıca inceldi. İskenderiye mektebinin son temsilcilerinin Bağdat'ta esas intikali, Harran, Merv ve Nusaybin'deki hocaların Bağdat'a göçü ile 820 ve 900 yılları arasında gerçekleşmiştir. Hicri üçüncü asrın ortalarında Harran'da yaşamakta olan dört büyük felsefe hocasının(talim meclisi) Bağdat'a gittiği bilinmektedir.⁷³ Ancak bu üstatların

⁷⁰ İbni Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba Fi tabakati'l-Etibba*, nşr. Nizar Rıza, Beyrut ty, s. 170; Ayrıca bkz. Muhammed el-Behiy, *İslâm Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, İstanbul 1992, s. 172.

⁷¹ Mes'üdi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 121-3.

⁷² İbni Ebi Usaybia, *Uyunu'l-Enba*, s. 171.

⁷³Max Mayerhof, “Meni'l-İskenderiyye ila Bağdat,” *Turasu'l-Yunani fi hadarti'l-İslamiyye*, edit. Abdurrahmen Bedevi, Beyrut 1980, s. 37-100.

isimleri tam olarak bilinmemektedir. Belki de onların isimlerini ilerde Süryani kaynakları vasıtasıyla öğrenmemiz mümkün olacaktır. Fakat bunların Bağdat'a Aristo mantığı merkezli çalışmalar yaptığı ve bu alanda felsefi eserler ve derler verdikleri, IV/X. Asırda kurulan Farabi'yi yetiştiren "Bağdat okulunun" arkasında bu gelenekten yetişmiş hocalar bulunmaktaydı.⁷⁴ Elbette Yunan bilim ve düşüncesinin Bağdat'a intikalini sağlayan başka kanallar da vardı. Şimdi bunlara değinelim.

2-Urfa (Edessa), Nusaybin ve Cezîre'deki Süryânî Filozof ve Bilginler:

Abbasilerin başkenti Bağdat'ta, III/IX asırda bilim ve düşünce hayatında olduğu kadar bürokraside de yükselen en dikkat çekici gruplardan biri de Süryanice konuşan Hıristiyanlığın Nasturi kolu temsilcileri idi. Bunlar Abbasiler zamanında Süleyman b. Vehb, Kasım b. Ubeydullah (ö.291/904) gibi iki vezir yanında⁷⁵, Yunancadan tercüme yapan başta Huneyn b. İshak ve takipçileri gibi pek çok mütercim yetiştirmişlerdi. Onların Bağdat'a gelinceye kadar uzun bir serüvenleri bulunmaktadır.

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde yukarı Mezopotamya bölgesindeki başta Nusaybin, Urfa (Edessa ya da Ruha), Re'sü'l-'Ayn olmak üzere Hıristiyanlığın Nasturî koluna mensup altmışa yakın kilisede Süryaniler tarafından Helen bilim ve felsefesine dair eserler yoğun bir şekilde tedris ve talim ediliyordu. Milâdi V. asırdan sonra Yunan klasiklerinin bir kısmı Süryâniceye tercüme edilmişti.⁷⁶ Antakya okulunda felsefe ağırlıklı bir ilahiyat öğrenimi alan Nestoryus, İsa'yı Platon ve Epikür gibi bir insan olarak görüyor ve onlara benzetiyordu. Mesih'te iki doğanın, yani tanrısal ve beşerî unsurların var olduğunu, Meryem'in ise, saf bir insan doğurduğunu savunmuştur.⁷⁷ Bu görüşleri tartışma ve ayrılıklara sebep olunca, İmparator II. Theodosius zamanında 431 yılında Efes'te toplanan konsilde Nestoryus aforoz edildi. Ayrıca İmparator, Nestoryus'un görüşlerini savunan Nastûrilere karşı şiddet uygulayarak onları yok etmeye kalkışınca, Nesturilik, Süryânîler arasında yayıldı. Önce İbas döneminde Nastûrilik Urfa okuluna hâkim oldu. Burada Süryânîler ilk kez Aristo felsefesini ve Yunanca ilim kitaplarını öğrenmeye ve tercüme etmeye başladılar. Okulda Yunan felsefesinin de etkisiyle Nastûriliğin yayılması üzerine Urfa Episkoposu Mor Rabule, İmparator Zenon'a bir mektup yazarak okulun kapatılmasını istemişti. Böylece burası M.S. 489 yılında İmparator Zenon'un emriyle kapatılmıştır. Bunun üzerine Nastur'ün görüşlerini benimseyen Nersay ve beraberindeki Nastûri bilginler Sasânî İmpa-

⁷⁴ Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2004; Ayrıca bkz. Mayerhof, "Meni'l-İskenderiyye ile Bağdat", s. 74 vd.

⁷⁵ Abbasilerde vezirliğe gelmiş Hıristiyan vezirler hakkında geniş bilgi için bkz. Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 326-330.

⁷⁶ Bu kiliselerde Süryânî-Nastûrilere ve bir kısım Yâkubî mezhebine mensup kiliseler Hıristiyanlık ile Yunan felsefesini uzlaştırmaya, Aristo'nun mantık modalitelerini kullanarak kutsal metinleri yorumlamaya çalışıyorlardı. Bunlar daha çok Nusaybin akademisinde, Antakya'da Ruha'da ve Cezire bölgesindeki irili ufaklı kiliselerde dini anlayışlarını devam ettiriyorlardı. Bkz. Nesim Doru, "Süryaniler'de Felsefe Akademileri", *Süryaniler ve Süryanilik*, I-IV, edit. A.Taşğın-E. Tanrıverdi-C. Seyfe-li, Ankara 2005, s. 63-88.

⁷⁷ Mehmet Çelik, *Bizans'ta Din-Devlet İlişkileri*, İzmir 1999, s. 148, 151.

ratorluğu sınırları içindeki Nusaybin'e gittiler.⁷⁸

Nusaybin'de daha önce, m.s. II. yüzyılda Suriyeli bilgin Catinalı Maribas tarafından bir kütüphane kurulmuş, bölgeden kıymetli yazmalar toplanmıştı. Hatta Ninova'dan eski Kalde dilinden Büyük İskenderin emriyle Yunancaya çevrilmiş eserler bile getirilmişti.⁷⁹ Miliadi V. Asırdan sonra Urfa'dan gelen Nersay ve Barsavmo'nun öncülüğünde Nusaybin'de, felsefi ilimlere daha fazla önem veren bir Hıristiyan akademisi kuruldu. Miladi VII. asırda bu akademi aynı anda 1000'i aşkın öğrenci bulunduğunu öğreniyoruz.⁸⁰ Nestûrî geleneğe bağlı kalarak felsefi eserler yazan bilginler, Yunan felsefesine ve Aristoteles mantığına dair felsefi eserleri yoğun bir şekilde Süryânîceye çevirmeye başladılar.⁸¹ Aynı zamanda bu süreç sonucunda, felsefe, Süryânîler için teolojik düşüncenin daimi bir esası hâline geldiğinden, "*Helenizmin Süryani Kolu*" olarak adlandırılacak Süryanice bir felsefe ve bilim dili gelişmeye başladı. İslam'ın ilk yüzyıllarında Nusaybin, Yunan ve Helenistik kültürün okutulduğu en önemli merkezlerden biri durumundaydı.⁸²

Nusaybin ve Urfa'daki Süryani akademilerinin doğrudan Bağdat'a intikal ettiğini gösterir bir belgeye sahip değiliz. Bağdat-Nusaybin hattında en azından şimdilik doğrudan bir intikal ve temastan bahsedemiyoruz. Çünkü Nusaybin akademisindeki hocalar, I. Hüsrev'in (531-579) Bizans topraklarından kovulan Nastûrî ve Yakûbî bilginleri daveti üzerine İbas'ın Cundişapur'a gitmesi ile gerileme sürecine girmişti. Burası, Yunan ve Helen kültürünün İran topraklarına intikalinde de çok önemli bir atlama taşı vazifesi görmüştü. Buradaki Yunan ve Helen mirası 5. yüzyıldan itibaren Cundişapur akademisine taşındığından daha çok bu yolla Bağdat'a ulaşmıştır. Yani Yunan ve Helen mirası Bağdat'a, ana vatanı olan batı yönünden değil, İran içlerinden ulaşmıştır. Geride kalan akademi, miladî 6. yüzyılda 800 talebe bulunurken, 7. yüzyılda hocaların Cundişapur'a göç etmesiyle hızla gerilemeye başlamış, muhtemelen bu gerileme sürecinde 9. yüzyılda Bağdat felsefe okulunun güçlenmesine kadar varlığını sürdürmüştür.⁸³ Dağılan hocaların ve takipçilerinin VIII ve IX. yüzyıllarda Bağdat'a göç ettikleri anlaşılıyor. Çünkü Bağdat'ta yapılan ilk tercümelerin, Yunancadan Süryânîceye yapılmış olması ve daha önce Süryânîceye çevrilmiş olan Yunanca eserin, Süryaniceden Arapçaya tercüme edilmiş olması; Süryanice konuşan Nasturilerin çok erken bir devirde Bağdat'ta yer almaya başladıklarını gösterir.

⁷⁸ Gabriyel Akyüz, *Nusaybin'deki Mor Yakup Kilisesi ve Nusaybin Okulu*, Mardin 1998, s. 27

⁷⁹ Nuray Yıldız, *Antikçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 2003, s. 266.

⁸⁰ Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi*, İstanbul 1969, s. 26.

⁸¹ İbas İsağojî'yi, Probus *Hermeneutica* ve *I. Analitikler*, Pavlus Persa (Fârisi), Aristoteles'in *Peri Hermeneias* (Önergeler) (Kitâbu'l-İbâre), Severe Seboht (ö. 667) *I. Analitikler* ile *Peri Hermeneias*'ı, Sergios, Aristoteles'in *Kategorileri*'ni, *İbare* ve *Nefs* adlı eserlerini ve *Porphyrus*'un *İsağojî*'sini Süryânîceye çevirmişti. Bkz. C. A. Kadir, "İskenderiye ve Süryânî Düşüncesi", (çev. Kasım Turhan), M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, I, edit. Mustafa Armağan, İstanbul 1990, s. 149; Nesim Doru, "Nusaybin Akademisinde Felsefe", *Süryaniler ve Süryanilik*, I-IV, edit. A. Taşğın-E. Tanrıverdi-C. Seyfeli, Ankara 2005, s. 108.

⁸² De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Y. Kutluay-H. Gazi Yurdaydın, Ankara 1971, s. 16 vd.

⁸³ Y. Kumeyr, *İslam Felsefesinin Kaynakları*, çev. Fahreddin Olguner, İstanbul 1992, s. 124.

Nasturilerin Bağdat'ın kurulduğu yıllarda hemen şehirde yer almalarının izahı, şehrin kurulduğu bölgede, çok sayıda kilise ve manastırın bulunmasıyla alakası vardır. Bağdat'ın kuruluşunu anlatan kaynaklar ve Şabusti'nin "*Kitabu'd-Diyarat*" adlı eseri Bağdat yakınlarında ne kadar kilise ve manastır bulunduğu dair yeterli bilgiyi sunmaktadır. Dicle'nin aşağı kıyılarındaki Deyr-u Kanna ve Deyr-u Akul manastırları, VIII. asırdan itibaren Bağdat yakınlarındaki Nasturilerin en önemli dini eğitim merkezleriydi. Nitekim ilk mütercimlerin kökeni incelendiğinde, Bereketli hilalin belli başlı manastırlarında görev yapan kimseler oldukları dikkat çeker; Bitrik ailesi, Kutsa b. Luka, Abdulmesih İbn-i Naima el-Hımsi, Yahya b. Adi bunlardan bazılarıdır. İbn-i Naima el-Hımsi'nin Yunanca ve Süryanice bilgisinin değerlendirmek amacıyla Bağdat'a geldiğine dair anlatılan bilgiler bu dönemde Bağdat'ın ne denli bir ilmi cazibe ve çekim merkezi olduğunu ve bilgi ile uğraşanları çektiğini gösterir.

Ayrıca bu Nasturi merkezi Abbasilerin siyasi hayatına Ebu Muhammed İbn-i Mahled (ö. 269/882), Ali b.İsa ve İsa b. Ali gibi vezir ve devlet adamı kazandırdığı gibi, Farabi'nin hocalarından mantıkçı Ebu Bişr Mette b. Yunus'u da yetiştirmiştir. Ayrıca yukarıda isimlerini saydığımız Nasturi vezirler, idari icraatlarının yanında özellikle Yunan bilim ve felsefesinin Arapçaya tercüme edilmesinde ve yeniden incelenmesinde, mütercim, feylesof ve bilginlere gerçek bir hamilik de yapmışlardır.⁸⁴ Konuyu bitirmeden hemen belirtelim ki Bağdat'ın entelektüel ve bilim hayatında Nasturilerin esas belirleyici olanları, Cündişapur tıp akademisinden gelen tabiplerdir.

3- Cundişapur'dan Bağdat'a Süryani Tabiplerin Göçü:

İran topraklarında Yunan felsefesinin ve biliminin etkileri, m.ö. 550-330 yıllarına kadar gerilere gider; Perslerin Yunan şehirlerinden sürgün ettiği unsurlar, İran'nın Sus şehrinde iskan edilmişlerdi. Bu dönemlerde Pre-Sokratik filozoflar ve tabipler, İran'nın her yerinde büyük kabul gördüklerinden, bölgenin her yerinde bulunuyorlardı. İskender'in Doğu seferinden sonra İran topraklarındaki elit sınıf arasında Grek ve Yunan felsefesi hızla yayılmıştı. Partlar döneminde (m.ö. 246-m.s. 224) ise İran büyük ölçüde Yunan felsefesinin etkisi altında kalmıştır. Sasânîler dönemine (m.s. 224-651) gelindiğinde, Yunan ve Helen etkisinin en belirgin olduğu şehirlerin başında Cundişapur geliyordu. I. Sapur (241-272) zamanında Antakya şehri model alınarak kurulan ve buradan sürgün edilen 70.000 Rum esirin yerleştirildiği Cundişapur,⁸⁵ fizikî yapısı, nüfusu ve kültürel havasıyla tam bir Roma/Helen şehriydi. I. Hüsrev döneminde Romalı esirlerden oluşan kalabalık bir esir grubu daha yerleştirilmişti. Bizans'ta Hristiyanlığın yayılmasına paralel olarak başlayan mezhep kavgalarından kaçan, yukarıda kısaca özetlediğimiz çok sayıda bilim adamı, Sasânî hükümdarlarının davetiyle buraya yerleşmişlerdi. Gelenler, daha çok Yunan felsefesiyle uğraşan Nastûrîler ve Yakûbîler gibi Süryânîce konuşan unsurlardı. İlk toplu göç, 431 yı-

⁸⁴ İbnu'n-Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 245.

⁸⁵ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'r-rusul ve'l-muluk*, thk. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (I-XI) Beyrut, t.y., II, s. 47, 51, 149-150.

İndaki Efes, 451 Kadıköy konsillerinde aforoz edilerek Bizans topraklarından sürgün edilenlerdi. Önce Edessa'ya (Urfa), buranın da 489 yılında Zenon tarafından kapatılması üzerine Nusaybin'e yerleşenler, Sasânî hükümdarı I:Hüsrev'in daveti üzerine Nusaybin'deki akademinin başında bulunan İbas'ın bulunduğu heyet Cundişapur'a ilk göç edenlerdir.⁸⁶ İkinci göç ise bundan kırk yıl sonra, Justian'ın 529 yılında Atina akademisini ve Küçük Asya'daki okulları kapatması ve İskenderiye'den Yeni Platoncu filozofları sürmesi üzerine, burarlardan kovulan filozof ve bilginlerin I. Hüsrev'in girişimi ile Cundişapur'a getirilmesiyle olmuştur. Bu heyetle gelenler arasında Suriyeli Demoskiyos, Kilikyalı Sembolikios, Lidyalı Priskianos, Fenikeli Hermeyos Diogen ve Gazzeli İsidoros gibi isimler bulunuyordu.⁸⁷

Yunan felsefesine özel bir ilgi duyduğu bilinen I. Hüsrev'in, Nastûrî ve Yakûbî bilginleri davetiyle Cundişapur, Yunan bilim ve felsefesinin incelendiği ve okutulduğu en önemli merkezlerden biri hâline geldi. Onun zamanında Yunancadan pek çok felsefi eser, bu şehirde Pehleviceye ve Süraniceye tercüme edildi.⁸⁸ Burada Yunanca ve Süryânîcenin yanında, Pehlevice ve Sanstriktçeyle İran ve Hint düşüncesi de öğretiliyordu. Cundişapur'daki tıp akademisinde Yunanlı bilim adamlarının yanı sıra Hintli bilim adamları da ders veriyordu. Bunlar vasıtasıyla pek çok Hintçe kitap Pehleviceye tercüme edildi. Bu şekilde Cundişapur, sadece Yunan bilim ve düşüncesinin değil, Hint düşüncesinin de İslam dünyasına aktarımında aracı olmuştur. Miladi 5. yüzyılda değişik milletlerden oluşan 5000 öğrencisi bulunuyordu.⁸⁹

Cundişapur, hicrî 17 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, hâlâ tedrisini sürdürüyordu. Akademi, Sasânîler dönemindeki devlet desteğini Emevîler devrinde yitirdiğinden kendi fonlarıyla hayatiyetini sürdürdüğünü tahmin ediyoruz. Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr'un mide hastalığına yakalanması üzerine tedavi etmesi için Curcis b. Cebrâ'il'in Cundişapur'dan Bağdat'a getirilişi (765), Cundişapur akademisinin tükeniş sürecini başlatarak, bu şehirdeki Yunan ve Helenistik devre ait bilim ve düşünce mirası Bağdat'a intikal etmiştir. Bu intikal sürecine dair İbn-i Ebi Usaybia *Uyunu'l-Enba* adlı eserinde tabiplerin biyografilerini anlatırken kıymetli bilgiler verir. Cundişapur'dan gelen tabipler, Abbâsî saraylarında hizmet etmişler ve Bağdat'ta önemli bir yer elde etmişlerdir.⁹⁰

Ruha (*Edessa*) ve Nusaybin'den Cundişapur'a göç eden bilginlerin yanla-

⁸⁶ M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003, s. 56.

⁸⁷ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988, s. 40.

⁸⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 69, 70; Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, s. 124.

⁸⁹ Cundişapur'a Hintli birçok âlimin gelerek, Hint kültürü ile ilgili kitapları Pehleviceye tercüme ettikleri, bu şekilde Hint düşüncesini buraya taşıdıkları biliniyor. Bunlardan kaynaklara ismi geçen tabip Berzûye ve Sencehl önde gelen isimlerdir. Bunların kitapları daha sonra Bağdat'ta kurulan Beytu'l-Hikme'ye getirilerek Arapçaya tercüme edilmiştir. Bkz. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enba*, s. 473-474; Hintçeden yapılan tercüme hakkında bkz. Mustafa Demirci, *Beytû'l-Hikme*, İstanbul 1996, s. 59-60.

⁹⁰ Buhtîşu'ların Bağdat'a gelişi ve daha sonraki hizmetleri konusu ile ilgili olarak bkz. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enba*, s. 183 vd.

rında getirdikleri kitaplarla, I. Hüsrev zamanında Cundişapur'da kurulan zengin kütüphane, muhtemelen tabielerin Bağdat'a göçüyle birlikte bu kütüphane de Bağdat'a taşındı. Nitekim burada I. Hüsrev zamanında Hintçeden ve Yunancadan Pehleviceye tercüme edilen İran tarihi, Hint tıbbı ve astronomisine dair eserlerin ilk tercüme arasında yer alması, bu kütüphanenin Bağdat'a taşındığının bir delilidir.⁹¹ Çünkü Cundişapur'dan gelen bilgin ve tabipler, Bağdat'ta tercüme hareketinin ve antik dünyanın yazmalarının toplandığı Beytu'l-Hikme'nin kuruluşuna öncülük ederek bizzat kendileri tıp ve Aristo mantığıyla ilgili pek çok kitabın tercümesini yap(tır)mışlardır. Anadilleri Süryânîce yanında bilim dili olarak Yunanca, Pehlevice ve Arapça da bilen bu bilim adamları, Süryânîce, Pehlevice ve Yunancadan bir çok tıp kitabını Arapça'ya tercüme etmişlerdir.⁹² Ayrıca Abbâsîlerin Bizans sınırları dahilinde Yunanca kitapları toplamak için yürüttükleri çalışmalara yine onlar rehberlik etmişlerdir.⁹³

Süryanice konuşan Nasturilerin Bağdat'a taşıdıkları bilgi esasında bir beşeriyet hazinesiydi. Bu birikimi Nasturi hocalarından alan ve Süryânîler kanalıyla gelen mirasın insanlığın en eski ortak mirası olduğuna dikkat çekmek için Farabi şu değerlendirmede bulunur: "*Felsefe önce Kaldeliler arasında başladı. Onlardan Mısır halkına geçti, onlardan da Yunanlılara intikal etti; Süryânîlere ve daha sonra da Araplara geçinceye kadar Yunanlılarda kaldı. Bu ilmin ifade ettiği her şey Yunan dilinde, sonra Süryânîcede, nihayet Arapçada ifade edilmiştir,*"⁹⁴

4- Harranlı Sabii Bilginlerin Bağdat'a Göçü:

Bağdat'ın kurulduğu dönemde yukarı Mezopotamya'daki Nasturî okullarının yanında Harran şehrinde ise onlardan farklı olarak yıldız ve gezegenlere tapın Pağan bir topluluk ve kökleri M.Ö. üç bin yılındaki Asur-Babil politeizmine kadar gerilere uzanan bir gelenek mevcuttu. M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskenderin doğu seferiyle (M.Ö.327-323) Yunan egemenliğine girmesi ile de geleneksel Harran dini/kültürel yapısı Yunan kültürü ile zorunlu bir tanışma yaşamıştı. Ayrıca şehirde o zamana kadar konuşulan Süryânîcenin yanı sıra Makedon göçmelerin şehre yerleştirilmesi ile Yunanca da rağbet görmeye başlamış, bu sayede yerli halk Yunan filozof ve bilginlerinin eserleri ile tanışmışlardır. Bu zorunlu karşılaşma iki kültür arasında zamanla senkretik⁹⁵ bir yapının oluşmasının

⁹¹ Farsça ve Hintçeden Arapçaya Mansûr zamanında yapılan tercüme için bkz. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enba*; s. 413 vd, Hintçe tercüme için bkz. s. 473-475; İbnu'n-Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 132, 305.

⁹² İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enba*; s. 201, 282; Ayrıca bkz. Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri*, s. 89.

⁹³ Bunlardan Bizans ve Roma'dan Felsefe ve tıp kitapları getirmek için gönderilen heyete başkanlık eden isim Cundişapur'dan gelen Yuhanna b. Mâseveyh idi. Efes'e gönderilen başka bir heyete de yine Cundişapur'dan gelen ve Beytu'l-Hikme'nin direktörlüğünü yapan Selm başkanlık etmişti. Bkz. İbnu'n-Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 411-412; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enba*; s. 255.

⁹⁴ Bkz. Ebû Nasr Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's-Saadet)*, çev. Ahmet Aslan, Ankara 1999, s. 88-89.

⁹⁵ Harranlıların bu kozmopolit yapıları, inançlarına da yansımış, Yunan paganizmi, Sümer-Asur astrolojisi, Zerdüştlük, Yeni Eflâtunculuk ve kendilerini Hermes'in torunu görmeleri sebebi ile Nübüvvet inancını da içermektedir. T. J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutlay, Ankara 1960, s. 13.

da başlangıcı olmuştu.⁹⁶ Bundan sonra uzun yıllar Harran Helenistik mirasın çok önemli bir merkezi olmuş; M.S. IV. Asırda ve M.S. IX. asırlarda yani Abbasi-ler döneminde Yunan bilim ve felsefesinin Süryanice ve Arapçaya tercüme edildiği bir merkez olarak öne çıkmasının temelleri, Helenizm ile karşılaştıkları devirlerde atılmıştı. Bundan dolayı Nastûrî ve Monofizitler gibi Harranlı Sabîiler de İslam'ın şafağında Antik Yunan felsefe ve biliminin en önemli muhafızı ve taşıyıcıları durumundaydı.

Ancak Harranlılar, Roma'nın Hıristiyanlaşmasından sonraki dönemde hala Pağan geleneklerini ve yıldız-gezegen kültüne tapınma alışkanlıklarını inatla sürdürmektedirler. Harranlılar arasında hala yaşayan geç Antikite devrinde çok popüler olan Ay tanrıçasına (*Sin*) tapınma geleneği; Yunan astrolojisinin, Yen-Pisağorculuğun ve Yunan felsefesinin sistematik düşünce ve bilgisini de içinde barındırıyordu.⁹⁷ İslam fetihleri ile ilgili haberlerde Harran'ın fethinden bahseden kaynaklar, halkın Süryanice konuşan yerlilerle, Yunanlı göçmenlerden oluştuğuna vurgu yaparlar.⁹⁸ İslam fetihlerinden sonra şehrin nüfusundaki zenginleşmeye bağlı olarak⁹⁹ ilmi ve felsefi gelişim için müsait bir ortam oluşmuştur.¹⁰⁰

Her ne kadar Harranlıların Me'mun tarafından zimmi statüsü verilmesi için Sabii ismini aldıklarına dair kaynaklarda bir hikaye anlatılmaktaysa da, çok daha önceden bazı Harranlı bilginlerin Bağdat'ta çalıştığını tespit etmekteyiz. Mesela; Me'mun'un çok önem verdiği ve Antik Yunan, Hint ve İran kitaplarını toplayarak tercüme ettirdiği Beytül-Hikme'nin baş direktörlüğünü (*Sâhib*) yapan şahıslardan Selm el-Harrânî bu şehirdendi.¹⁰¹ Bu şahıs Me'mun tarafından Bizans şehirlerinden Yunanca yazma getirmek için görevlendirilen bir heyetin içinde de yer almıştı.¹⁰² Dahası Bağdat'ta gökyüzü gözlemlerinde kullanılan ilk usturlaplar da Harran'dan getirilmiş, bu amaçla Me'mun, Ali b. Halef adında bir usturlap ustasını Harran'dan Bağdat'a getirterek usturlap yaptırmıştı. Daha sonraki dönemde bu ustanın kalfaları olan Harranlı Câbir b. Sinan, Câbir b. Kurrâ, Sinan b. Câbir ve Firas b. Hasan isimli şahıslar bu alanda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ahmed b. İshak, Rabî b. Firas ve Ali b. Sard gibi isimler usturlap yapımında meşhur olmuş Harran'lı bilginlerdi.¹⁰³ Ayrıca yine Me'mun zamanında, Bağdat'ta Harranlı Sâbiilerin fikirleri ve alimleri hakkında Süryanî Eyyûb er-Ruhâvî el Abraş (Jo d'Edessa) Süryanice "*Kataba de Simata*" adıyla bir kitap telif etmişti.¹⁰⁴

⁹⁶ Şinasi Gündüz, *Anadolu'da Pağanizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara 2005, s. 27.

⁹⁷ L. E. Goodman, "Translation of Greek Materials into Arabic", *Religion, Learning, and the Abbasid Period*, edit. M. J. L. Young, London 1990, s. 486.

⁹⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1396, s. 43.

⁹⁹ Ülken, *Tercümenin Rolü*, s. 94-95.

¹⁰⁰ O'leary, *İslam Düşüncesi*, s. 28.

¹⁰¹ İbnü'-Nedim, *Kitab'ul-Fihrist*, s. 139, 333, 352; Beytül-Hikme ile ilgili olarak bkz. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996.

¹⁰² Bu seyahatin ayrıntıları için bkz. İbnü'-Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 304; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 260.

¹⁰³ İbnü'-Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 342-343.

¹⁰⁴ Sargon Erdem, "Apollonius", *DA*, III, İstanbul 1991, s. 241.

Harranlı bilim adamlarının toplu halde Bağdat'a taşınmaları ve buradaki ilmi ve entelektüel dünyaya dahil olmaları, h. III/IX. asrın ikinci yarısında meşhur gök bilimci ve matematikçi Sâbit b. Kurrâ'nın Benû Mûsa ailesi tarafından Bağdat'a getirilmesi ile başlar. Bağdat'ta Yunanca kitapların ve tercümelerinin iyi para ettiği bir devirde Benû Mûsa, Kindî ve Huneyn b. İshak gibi bu işten para kazanan ve bir biriyle rekabet eden gruplar ortaya çıkmıştı. Bu müteşebbislerden birisi olan Benû Mûsa kardeşler (Muhammed, Hasan ve Ahmet),¹⁰⁵ Bizans' topraklarından kitap getirirken Harran'a uğrar ve orada Sâbit b. Kurrâ'yı tanırlar. Sâbit b. Kurra' Pağan bir ailenin çocuğu olarak Harran yakınlarında Keferûsa köyünde (bugünkü Altınbaşak) dünyaya gelmiş(221/836), çocukluk ve gençlik yıllarını sarraflık yaparak geçirmiş fakat bu arada mükemmel denebilecek düzeyde Arapça, Yunanca ve Süryânice öğrenmişti. Benu Musa kardeşlerden Muhammed b. Musa, Arapçayı ve Süryâniceyi çok iyi kullanan Sâbit'i tercüme yaptırmak amacıyla yanında Bağdat'a götürerek özellikle teknik konulara meraklı ve aynı zamanda bir matematik dehası olan Hasan'ın yanında yetiştirirler. Zaten Harranlı Paganlar dini inançları gereği matematik ve astronomi bilimleriyle yakından ilgilidiler. Dolayısıyla, ailesi şehrin dini reisi olan Sâbit'b. Kurra'nın Süryanice ve Yunanca tercüme yapabilecek kadar iyi bir eğitim aldığı dikkate alındığında, daha önceden astronomi ve matematik konularında birikimi olduğu anlaşılıyor.

Sabit b. Kurra'nın getirilişi hem İslam bilimlerinin tarihi seyri açısından hem de Harran okulunun tarihi açısından bir dönüm noktası oluşturur. Benû Mûsa ailesi tarafından Sâbit b. Kurrâ'nın Harran'dan getirilişi en erken Miladi.860 yılından sonraki bir tarihte olmuştur. Bu tarih aynı zamanda Antakya mektebinin Harran'a taşındığı zamana da tekâbül etmektedir. Bu tarihten sonra Sabiler Bağdat'ta dini merkezlerini de buraya taşıdılar ve Halife Mu'tezid ile kurdukları iyi ilişkiler sayesinde Bağdat'ta dini bir grup olarak statü kazanarak o günkü İslam idaresinin Sabilere müsamahalı davranmasını da sağladı.¹⁰⁶ Bu cemaatin bizzat başkanlığını da bizzat Sâbit b. Kurrâ yapmaktaydı.¹⁰⁷ Haranlı putperest bilginler, Bağdat'taki hoşgörü ortamından öyle yararlanmışlardır ki örneğin Sabit b. Kurra sarayda halifenin huzurunda yapılan tartışmalarda İslam'a ve diğer tek tanrılı dinlere karşı ısrarla Harran politeizmini ve paganizmini savunabilmiştir.¹⁰⁸ Bu arada binlerce yıllık geçmişi olan Harran Sabii/pagan okulu, bir anda yok olmadıysa da, bir müddet sonra Bağdat tarafından emilerek yok oluş sürecine girmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Bu ailenin tercümelere aylık 500 dinar para harcadığı, Bizans sınırları içinde kalan bölgelere Yunanca yazma toplamak amacıyla ilmi delegasyonlar gönderdiği, çoğunlukla da mekanik, matematik, astronomi, musiki ve ilahiyat konularıyla ilgili kitaplara ilgi duydukları ve tercüme ettirdikleri bilinmektedir. Bkz. Demirci, *Beytü'l-Hikme*, s. 127-130.

¹⁰⁶ İbnu'n- Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 380.

¹⁰⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 295; İbnü'l-Kiftû, *Kitabu İhbâri'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukema*, thk. M. Emin el-Hancı, Matbaatü's-Saade, Mısır 1326, s. 81; Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâi'z-Zaman*, I-VIII, nşr. İhsan Abbas, Beyrut ty, c. I, s. 313.

¹⁰⁸ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, s. 44.

¹⁰⁹ M. Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri*, s. 46.

Diğer taraftan Sâbit b. Kurra Bağdat'a geldikten sonra onun ve takipçilerinin yaptığı tercüme, yazdığı şerh ve takdim yazıları ve telifleriyle İslam bilminde bir ekolün kurucusu olmuş ve açtığı bu çığır oğlu, torunları, talebeleri ve dindaşları tarafından geliştirilmiştir. Özellikle içinde bir çok teknik terim ihtiva eden anlaşılması en zor matematik ve astronomi kitaplarının tercümesi ve şerhi nihai şeklini onların elinde almıştır. Katip Çelebi; '*Sabit b. Kurra'nın tercüme-leri olmasaydı hiç kimse hikmete dair kitaplardan istifade edemezdi, çünkü Yunancayı bilen yoktu. Nitekim onun çevirmediği her kitap öylece kaldı ve hiç kimse onlardan yararlanmadı*'¹¹⁰ demektedir.

Bu tarihten sonra Harran asıllı bilim adamı, tabip ve bürokratlar Abbasi başkentinin ve Büveyhî hanedanlığının en nüfuzlu ve gözde adamları olmuşlardır.¹¹¹ Bizzat Sâbit b. Kurrâ, Abbâsî halifesi Mu'temid (256/869-279/892)'in en yakın dostlarından, Mu'tezid'in sarayının ise en gözde bilgin ve tabiplerinden biri olmuş ve bu devirdeki seçme astronomlar arasına girmiştir. Sâbit b. Kurra'nın ölümünden sonra (289/901) onun çalışmaları ve metodu, oğlu Sinan,¹¹² torunları Sâbit¹¹³ ve İbrahim¹¹⁴ ve torununun oğlu Ebu'l Ferec gibi sayıları 27'yi bulan ünlü Harranlı bilgin ve düşünürler tarafından yüz elli yıl (900-1050) devam ettirilmiştir.¹¹⁵ Bu süre içinde Harranlı Paganların elinde bulunan kitaplar Bağdat'a taşınmış ve burada tercüme edilmiştir. Harranlı bilim adamlarının Bağdat'ın ilmi ve entelektüel hayatına katılışları ile özellikle Cündişapur kökenli Nastûrî tabiplerin en önemli rakipleri olmuş, onların ilmi ve tercüme alanında Bağdat'ta kurdukları nüfuzu kırmışlardır.

Diğer taraftan Harranlı Sabiler, matematik ve astronomi çalışmaları anında, daha sonra Zekeriya er-Razi ve Şihabüddin es-Sührevedî'nin düşüncesine temel olacak hermetik felsefenin ve Aristo mantığının Bağdat'a taşınmasında etkili olmuşlar, hatta bu konulardaki felsefi tartışmaların güçlü bir tarafı olarak İslam düşüncesinin gündemine yeni konuları getirmişler ve felsefi düşüncenin konusu ve alanını zenginleştirmişlerdir.¹¹⁶ Farabi'nin 'Fez Nazariyesi'nden tutun da İbni Sina'nın 'Meşrikî Hikmet'ine, İhvanu's-Safa'nın 'Nebevi İslâmî Şeriat' ilkesinden İsmailîlerin 'Ledunni Hikmet' esasına, oradan Razi'nin 'Beş Kadim, Ruhun ve Gezegenlerin Ruhaniliği' gibi düşüncelerine varıncaya kadar

¹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, nşr. Şerafettin Yaltkaya- Kilisli Muallim Rifat, c. I- II, İstanbul 1360, s. 1594.

¹¹¹ İbnü'n- Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 331; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 295.

¹¹² Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Yaklaşık 880 civarında doğduğu tahmin edilmektedir. O, Bağdat'ta yetişmiş olup, babasından birçok ilim tahsil etmiştir. Tıp sahasında yetkin bir kişiliğe sahiptir. Zira döneminin en ünlü doktorlarından biridir. O dönemde Bağdat hastanesinin baş hekimliği görevini yürütmüştür. Tıp ve düşünce alanındaki yetkinliği sebebiyle döneminde muhtemelen "*Reîsü'l-Etîbbâ ve'l-Felâsife*" unvanını almıştır. Kâhîr billah, Sinan b. Sâbit'in Sâbilik'ten vazgeçip Müslüman olmasını istemiştir. Fakat o, bu yöndeki baskılar üzerine Bağdat'tan Horasan'a gitmek zorunda kalmıştır. Bir süre sonra tekrar geri dönmüş ve Müslüman olmuştur. Sinan b. Sâbit, h. 331/m. 942 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Bkz. İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 300; İbnü'n- Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 332.

¹¹³ Bkz. İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 304.

¹¹⁴ Bkz. İbnü'n- Nedîm, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 332; İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 307.

¹¹⁵ P. Hitti, *İslam Tarihi*, I, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1997, s. 484.

¹¹⁶ Ebu'l-Alâ Affî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, İstanbul 2011, s. 114

İslâm felsefesinin geniş bir yelpazesinde Harran'ın derin etkileri olmuştur. Sabit b. Kura ile Kindi arasındaki tartışma buna güzel bir misal teşkil eder. Ayrıca H.IV/X.asrın başlarında Yuhanna b. Haylan Harran'daki eğitim öğretim faaliyetlerinden sonra, birçok Harranlı hocayla birlikte Bağdat'a gitmiş, orada öğretim işleriyle meşgul olmuştur. Onun, Bağdat'ta yetiştirdiği en önemli öğrencileri arasında Farabî'nin yanında Ebu Bişr Metta (öl. 940) ve İsrail el-Eskaf ve Kueyri gibi isimler bulunmaktadır. Dolayısıyla Harranlı mantıkçı Yuhanna b. Haylan, bu çalışmalarından dolayı Bağdat Okulu'nun kurucularından biri kabul edilmiştir.¹¹⁷

Sonuç olarak Harranlı Sabîler insanlığın geliştirdiği bilimsel ve felsefi mirası kesintiye uğratmadan yüzyıllarca geliştirerek Bağdat'a taşınmasına aracılık etmişlerdir. Bir anlamda İskenderiye ve Antakya'dan gelen felsefe kültürü önce Harran'a yerleşmişti. Sonra da buradan Bağdat'a geçti.¹¹⁸ Abbâsiler döneminde antikçağdan arda kalan bilim ve felsefe eserleri Arapçaya tercüme edilmeye başladığında, sahip oldukları birikim ve tecrübe ile bu intikal sürecinde aktif olarak yer almışlardır. Onlar vasıtasıyla İslam dünyasına Yunan matematiği, astronomi ve tıbbi intikal etmiş ve anlaşılması en zor ve teknik bilgi gerektiren eserler Harranlı Sabîî bilginlerin tercüme, şerh ve tefsirleri ile anlaşılır hale gelmiştir.¹¹⁹

Bağdat'ta Milliyetler: Araplar, Farslar-Türkler:

Bahsini ettiğimiz azınlık haldeki grupların dışında esas olarak büyük kalabalıkları Müslümanlar oluşturuyordu. Massignon'a göre şehirde Hıristiyanlar %20, Yahudiler %15, Mazdekiler %2 nispetinde yer alıyorlardı. Şiiler ise %30 (X.asrın başı) nispetindeydi.¹²⁰ Bunun dışında kalan Araplar siyasi ve edebi alanda, Türkler askeri alanda, İranlılar ise siyasi ve bürokratik alanda etkindiler. Özellikle İran asıllı unsurlar, her ne kadar Müslümanlaşmış kimselerden oluşsa da Sasani geleneğini ve kültürel alışkanlıklarını devam ettiriyorlardı. Bunlar Bağdat'ın kuruluşu ve Abbasilerin kurumsallaşma sürecinde etkili oldular. Hatta Bağdat'ın ilk planı çizen ve projelendirmesini yapanlar Fazl b. Nevebaht ve talebeleri idi. Farslar, Bağdat toplumunda hızla öne çıkarak bir taraftan vezirlik, komutanlık, divan, valilik gibi görevlerde yükselirken, diğer yandan edebiyat, tarih, coğrafya, astronomi, Tıp, siyaset gibi alanlarda etkili oldular. Siyasi nüfuzları zamanla Halifeliğin nüfuzu ile rekabet edecek düzeye ulaşmıştı.¹²¹

Bunun yanında Hind dünyası ile fethler zamanında ilk temaslar kurulmuş,(712) İndus Nehri ötesinde "Mansur" şehri kurulmuştu. Burası Hint-Arab

¹¹⁷ Kayacık, *Bağdat Okulu*, s. 50-51.

¹¹⁸ Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 187, 189.

¹¹⁹ Harranlı bilginlerin matematik ve astronomi alanındaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "Helen Bilim Ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde/Tercümesinde Harranlı Sabîîlerin Rolü", *I.Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, I, Şanlıurfa 2006, s. 209-213.

¹²⁰ Massignon, *Hallac-ı Mansur*, s. 309-310.

¹²¹ Willheim Hazin, *Hadaratu'l-Abbasiyye*, s. 107-108.

kültürel temaslarında önemli bir merkez olmuştur.¹²² Burası, aynı zamanda Multan ve Beyleman gibi Hint biliminin iki önemli şehriyle temas kurarken, Mansur ile Bağdat arasındaki teması sağlayan da, l'îf kabilesi ile Yukarı Mezopotamya'da yaşayan Fezârit kabilesi sakinleri olmuştur. Fezârit kabilesine mensup araştırmacılar, sanskrit dilini öğrenmişler ve İbrâhim b. Adabib, oğlu Muhammed el-Fezâri, arkadaşı Ya'kup b. Tarık ve Bişr el-Fezâri gibi seçkin bilim adamı ve dilciler, Hint-Arab ilişkisini sürdürmüşlerdir. Hatta Mansur'dan çok önceleri 730-734 yıllarında Brahmagupta'nın Sind-Hanta, Khonda-Khadyoka (Aryabatha'nın görüşlerini anlatır), Uttar-Khadya-Khadyoka ile Karana Khanda-Khadyoka adlı eserleri çevrilmişti.¹²³ Abbasilerin ilk yıllarından biri Ebu'l Abbas Saffah'ın ölümünden üçgün önce, diğeri Mansur zamanında, üçüncüsü de 774 yılında olmak üzere, aralarında Hintli asronomi bilgilerinin de olduğu üç heyetin Bağdat'a geldiğini biliyoruz. Müslüman bilginler, Hintli heyetin Bağdat'ta kaldıkları süre içinde bir takım müzekerelerde bulunmuşlardır.¹²⁴ Miladi 773 yılında Halife Mansur'un sarayına gelen Kankah adında, Hintli astronomun koltuğunun altında yıldızların hareketleri ve hesap usulleri ile ilgili, 628 yılında Sindihind tarafından yazılmış, "*Brahmagubt*" adlı yazarın (ö. 628) eseri bulunuyordu. Bu heyetin niçin geldiği, en önemlisi de bu kitabı yanında niye getirdiği bilinmiyor. Mansur bu kitabı İbrâhim Fezâriye tercüme ettirdi. Bundan bir de zic hazırlanmasını istedi.¹²⁵ Bu kitap aynı zamanda Hint sayı sistemiyle ilgili konuları içerdiğinden, Hint rakamlarının İslâm dünyasına girmesini de sağlamıştır. Bu çalışmalar Batlamyus'un hesap cetvelleri ve gökyüzü bilgileri ile yeni boyut kazanmıştır. İslâm dünyasında bu kitap "*Sind Hânet*" olarak meşhur olmuştur.¹²⁶

Halife Mansur ve Harun Reşid zamanında Abbasi sarayında bir çok Hint'li isme rastlamaktayız. Özellikle Bermeki vezir ailesinin bu dünya ile yakın teması ve özel ilgisi sayesinde pek çok Hivtli bilim adamının Bağdat'a geldiği tahmin ediliyor. Meselâ Kankah, Cuder el-Hindi, Sencehl, Nek el-Hindi, Rakiher, Raceh, Dâhir, Rattekil, Cebher, Anda, Salih b. Bahle bunlardandır. Bu isimlerin, müslüman biyografistlerin kitaplarında matematik, astronomi ve tıp bölümleri altında zikredilmesi dikkat çekmektedir.¹²⁷ İbn Ebi Useybia, kitapların konularıyla ilgili olarak; "Bunlar, Hint hükemasının ve tabiblerinin tıp, ilm-i nucum, basit ilaçlar, dünyanın durumu ile ilgili eserlerdir." demektedir. Bu kitaplardan "*Esraru'l Mevârid*" *Gurânat-u Kebir*, *Guranât-ı Sağir*, *Mevâlid Kebir*, *Esraru'l Mesâil*, *El-Mevâlid*, *Kitab-ı Tıp*, *Kitab-ı Tevehhüm*, *Kitab-ı fi Ahdasu'l Âlem* ... gibi kitaplarının ismi geçmektedir.¹²⁸ Bütün bunlar Bağdat'ta sanıldan daha çok sayıda Hintli bilim adamının geldiğini ve çalıştığını gösterir. Onlar sayesinde edebiyat, Fabl, Bir bir gece masalları gibi hikayeler, Hint felsefesine dair

¹²² Ahmed b. Yahya el- Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 638-639.

¹²³ N. A. Baloch, "Gurretu'z-Zicat", çev. Melek Dosay, *Erdem*, VI/XVII, Ankara, 1990, s. 812-17.

¹²⁴ Baloch, "Gurretu'z-Zicat", s. 818-24.

¹²⁵ İbn Ebi Useybia, '*Uyûnu'l-Enbâ*'; s. 473, 474; A. Emin, *Duha'l-İslâm*, I, s. 243.

¹²⁶ Sigrid Hunke, *Avrupa'nın üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul 1997, s. 42

¹²⁷ Bkz. İbn Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 331, İbn Ebi Useybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 373-375.

¹²⁸ İbn Nedim, *Kitabu'l-Fihrist*, s. 331-332; İbn Ebi Useybia, '*Uyûnu'l-Enbâ*'; s. 373, vd.

eserleri ve düşünceleri taşımışlardır.

Etnoğrafik Zenginliğin Bağdat'ın Bilim ve Düşünce Ortamına Yansımaları:

Bütün bu farklı unsurların uyumlu ve erimli bir halde çalışmasını sağlayan iki şey dikkat çeker: müsamaha ve her türlü bilgi ve düşünce karşısında olumlu tavır. Her iki durumu da o devrin yazarları ve düşünürleri tarafından bütün açıklığıyla itiraf edilmektedir. Abbasilerin parlak döneminde (VIII. ve IX.yy) Bağdat'ın zengin ve kozmopolit toplumsal dokusu içinde gelişen zihniyet dünyasında entelektüel ve ideolojik görüşler arasına tanımlanmış kesin sınırlar çekilmemişti. Endülüs fakihlerinden Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed hicrî 400 senesinden önce (M. X. yüzyıl ortaları) ilim talebi için gittiği Bağdat'tın ilmi havası hakkında verdiği şu bilgiler, o dönemde Bağdat'ta ne denli özgür bir ortam olduğunu gösterir: *"İki defa, iki ayrı meclise katıldım. Mecliste ehl-i sünnet ve bid'at ehlinden Müslümanların yanında Hıristiyanlar, Yahudiler, materyalistler, dinsizler gibi her çeşit kafir mevcuttu. Bu grupların her birinin kendi görüşlerini savunan birer lideri vardı. Bu liderlerden biri salona girince, diğerleri saygıyla yerlerinden kalkıyor ve o oturuncaya kadar ayakta kalıyorlardı. Salon yeterince dolduğunda, kafirlerin içinden birisi 'buraya tartışma için geldik, Müslümanlar bize karşı Kur'an'dan ve peygamberlerinin sözlerinden delil getirmesinler; çünkü biz bunlara inanmıyoruz. Bu tartışmada sadece akli delillere dayanmalıyız' dedi. Bunun üzerine herkes 'haklısın, öyle olmalı' dedi. Bu lafları duyduktan sonra bir daha o meclise gitmedim. Sonra bana başka bir meclisten söz edildi. Bu sefer oraya gittim, fakat aynı şeylerle orada da karlaştım. Bunun üzerine bir daha kelmacıların meclislerine katılmadım..."*¹²⁹

Diğer yandan Abbasi halifeliği, her tür düşüncenin başkentlerinde temsil edilmesine müsamaha ile bakmak bir yana edata değişik inanç ve felsefi gruba mensup insanları buraya çekmek için bilinçli bir siyaset takip etmişlerdi. Neticede gerek alt tabakalar arasında, gerekse tahsilli sınıflar arasında, son derece farklı ideolojileri, inançları ve alışkanlıkları olan ve kendi aralarında rekabet ettikleri dinamik bir toplumsal ve kültürel ortam oluşmuştu. Elbette bu gruplar rakipleri karşısında üstün duruma geçmeye çalışıyorlardı. Ama iktidar bunlar arasında kesin taraf olmadığından, muarızların bir birlerini dengelediği bir yapı ortaya çıkmıştı. Bu durumu coğrafyacı İbn-i Fakih şu ifadelerle dile getirir: *"Bağdat'ın iyi yanı, Halifelerin burada her hangi bir mezhebe üstünlük tanıma konusunda kendilerini güvende hissetmeleridir. Bağdat'ta Şii karşıtları ile Şiiiler, Mutezile taraftarları ile Mutezile karşıtları, Hariciler ile Harici muhalifleri birlikte yaşar; her grup bir diğerini dengeler ve başa geçmesini engeller."*¹³⁰

Bağdat'ta o kadar farklı gelenek ve kaynaktan bilgi akmaktaydı ki her konuda biri birinden tamamen farklı çok değişik düşünceleri aynı anada bulmak mümkündü. Çözümlerin ve alternatiflerin çok olduğu bir ortam vardı. Müslümanlar, aynı mekanı paylaştıkları Harranlı pağanlar, Hintli Budistler, İranlı Zedüş ve Mazdekiler, Manihistler, Yahudi ve Hıristiyanlar ile değişik konularda

¹²⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, Ankara 1997, s. 38.

¹³⁰ İbn-i Fakih, *Kitabu'l-Buldan*, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1987, s. 105.

uzun tartışmalar yaptılar ve fikir alış verişinde bulundular. Herkes bir birinin düşüncesine saygı duydu. Bu öyle bir ilmi zihniyet ortaya çıkarmıştı ki bilginin her türüne olumlu yaklaşılması gerektiğini telkin ediyordu. İbn-i Kuteybe bununla ilgili şunları söylemiştir:¹³¹ “Allah’a giden yollar çoktur, kapıları geniştir; iyilik de sadece abidlerin elinde değildir. Bilginin bizzat kendisi bir rehberdir ve o yüzden de değerlidir. Nereye götürürse götürsün fayda verir. Hakikatı söyleyen müşrik bile olsa, verdiği bilginin değerini azaltmaz. Eski bir elbise güzel bir dilberi çirkinleştirir mi? Hiç inci istirdiyeden, altın topraktan alınmasına rağmen değerinden bir şey kaybetmiş mi? İyiyi ve bilgiyi, bulunduğu yerden dolayı terk eden kimse, aslında büyük bir fırsat kaçırmıştır...”

Antik çağdan kalan eserlerin bütün hızıyla tercüme edildiği bir dönemde, bu felsefi inançları savunan insanlar ile muarızları arasındaki tartışmaların tam ortasında yer almış ilk İslam Filozofu Kindi de benzer şekilde şöyle diyor:¹³² “Hakiki ve ciddi konularda kendilerinden küçük ve basit bir şekilde de olsa istifade ettiklerimizi karalamamak kadirşinaslığın bir gereğidir. Onlar her ne kadar bazı gerçekleri görememişse de, bu düşünce ürünleri hakikatine eremedikleri bir çok konuda gerçeğe ulaşmak için bir vasıta olduklarından; Onlar bize ulaşan fikirleriyle bizlerin atası ve ortağı sayılırlar. Herkesçe ve bizden önceki felsefeciler tarafından da yakinen bilinmektedir ki ne bir kişi, ne de bir topluluk kendi çabasıyla gerçeği tam olarak yakalayabilmiştir; bütün çabalarına rağmen gerçeğin ancak çok az bir kısmını ya da çok azını elde edebilmişlerdir. Fakat her birinin gerçek adına elde ettikleri o azıcık şeyler bir araya toplanınca, büyük bir değer oluşturmuştur. O halde gerçeği azıcık dahi olsa bize ulaştıranlara karşı şükranımız büyük olmalıdır. Çünkü onlar, kendi düşüncelerine bizi ortak ettiler ve sundukları mantiki önermelerle gizli hakikatlere ulaşmanın yollarını kolaylaştırdılar. Onlar olmasaydı bütün çabalara rağmen bilinmeyen hakikatlere ulaşmamız mümkün olmazdı. Bu birikim asırlardır süregelen yoğun ve yorucu çabaların sonucudur. Bir kimsenin ömrü ne kadar uzun, ne kadar yoğun çaba gösterirse ve ne kadar ince fikirli olursa olsun, bir insanın ömür ve takatini kat kat aşan böyle bir birikimi bir ömre sığdırması mümkün değildir. Ünlü Yunan filozofu Aristo’nun dediği gibi “bize gerçek adına bir şey getirenler bir yana atalarına dahi şükran borçluyuz. Çünkü onlar bunların, bunlar da bizlerin hakikate ulaşmamızın sebebi olmuştur.” Hakikat ister uzaktan, ister düşman milletlerden gelsin, hakikatin bizzat kendi güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız. Hakikat peşinde olan kimse için, ondan daha değerli bir şey yoktur...”

Bu dönemin en renkli simalarından Cahız, yaptığı uzun tartışmalardan sonra hem toplumsal, hem de entelektüel olarak bir tehlike ve skandal olarak görüldüğü Manihistlerle ilgili olarak şu genel bakış açısını ortaya koyar:¹³³ “en kötü kitap, yazarının gözü kapalı anlattığı her şeye okurun inanmasını beklediği ki-

¹³¹ İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbar*, I-IV, Kahire 1923-1930, c. I, s. 15, 17.

¹³² Yakub b. İshak el-Kindi, *Felsefi Risaleler*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul ty, s. 3-4.

¹³³ Amr b. Osman el-Câhiz, *Kitabü'l-Hayevân*, I, nşr. A. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945, s. 57-58.

taptır." Yani Cahız, manihesitlerin teslimiyetçi tavırlarına karşı, adeta bu durum bizim inancımızla çelişen bir durumdur ve bizim kitabımız, hiç kimseden sorgulamadan kendini kabul etmesini beklemez demektir.

Sonuç:

Böylesi renkli ve bir birinden oldukça farklı düşünen, değişik görüşlerin rekabetinin elbette zaman içinde bir birlerini geliştirmemesi düşünülemez. İslam kültüründe ve düşüncesinde, varlık, bilgi, ahlak, nübüvvet, kader gibi bu gün aklımıza bile gelmeyen yüzlerce değişik konunun detaylı ve etraflıca tartışılmış olması, bu tür değişik düşüncelerin soruları ve meydan okumalarının bir neticesidir. Çünkü klasik İslam düşüncesi, Yunan, Helen düşüncesinin alt dalları, İran dinleri ve mezheplerinin her çeşidi, Budizm ve Brahmanizm temelli Hint felsefeleri, Yahudi ve Hıristiyanlığın alt mezhepleri, Maniciler ve Harran asıllı paganlar ve daha onlarca gibi her türlü bilgi ile olumlu anlamda ilişkiye girmiş ve onlarla yüzleşerek şekillenmiş bir düşüncedir. Bu yüzleşmenin ve mücadelenin arenası VIII ve IX. asırlardaki Bağdat şehri ve onun metropol havası olmuştur. Bundan dolayı İslam bilim ve düşüncesinin klasik eserlerinin tamamına yakını ya Bağdat'ta yazılmıştır ve ya bir şekilde ora ile ilişkisi olan kişiler tarafından yazılmıştır. İslam kültürü içinde VIII. asırdan XII. asra kadar Bağdat'ı görmeden ya da doğrudan onun ilmi ve fikri mirasından bağımsız olarak yetişmiş ve tarihe mal olmuş bilim ve düşünce adamı nerdeyse yok denecek kadar azdır. Bu bakımdan Bağdat İslam medeniyetinin Klasik çağının gerçek yaratıcı merkezidir.. Bu devir tipik özelliklerini Bağdat'ta bulur: çünkü Bağdat doğu toplumlarının, tüccarların, zanaatkarların olduğu kadar, Antik kültürlerin de buluşma noktasıdır. Bu şehirde, Budizm ve büyük doğu imparatorlukları ile Akdeniz ve Avrupa arasındaki bütün kapalı kültürler ve toplumlar bir biri ile iletişime girerek; VIII. ve IX. Asırdaki bu karşılaşmalar, klasik bir medeniyetin doğmasının zeminini hazırlamıştır.¹³⁴ Bütün farklı kültürler Bağdat potasında eriyerek İslam medeniyetinin zengin mozayikliğini oluşturmuşlardır. Tek bir devletin, tek bir halifeliğin ve tek bir dilin (Arapça) egemenliği altındaki bu siyasi merkezin çekim gücü X. Asra kadar her yerde etkindir. Adeta o çağlarda dünya tarihi Bağdat saatinin etrafında dönmektedir. Tercüme faaliyetiyle Arapçaya aktırılan Yunan, Hint, İran, Yahudi, Hıristiyan ve Arap cahiliye geleneği gibi Antik çağın mirası iyi bir şekilde kaynaştırılarak evrensel bir homojen kültür oluşturulmuştu. Bu klasik Abbasi dönemi yaratıcı düşünce ve kültürel deneyim bakımından oldukça hareketli ve zengindi. İslam'ın hemen bütün temel klasikleri ve birinci sınıf yaratıcı dahileri bu dönemde ortaya çıkar ve bu yüzden bazı batılılar tarafından IX ve XII. Asırlar arası için Claud Cahen, "Klasik İslam", Braudel "Abbasi Dönemeci ve İslam'ın Altın Çağı", Andre Miquel "Bağdat Halifeliği ve Karşılaşmalar Çağı", Hodgson, "Yüksek Halifelik" ya da "Klasik Abbasi Medeniyeti", Goitein "Ara Medeniyet", Ahmet Emin "Duha'l-İslam" ve "Zuhru'l-İslam", Adem Mez ise "İslam Rönesansı" sıfatını yakıştırmaktadırlar. Bütün sıfatların ortak yanı bir zirveye; ilimde canlanışa ve klasik tarzların oluşumuna yönelik imalar taşımaktadır. Felsefeyi de

¹³⁴ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, s. 121.

içine alan tabii ilimler, “Altın Çağ” kabul edilebilecek ölçüde gelişmeye devam eder.

Kaynaklar

- » ADAMS, R. M., *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago 1965.
- » AFİFİ, Ebu'l-alâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, İstanbul 2011.
- » AKYÜZ, Gabriyel, *Nusaybin'deki Mor Yakup Kilisesi ve Nusaybin Okulu*, Mardin 1998.
- » ARTZ, Firederick B., *Orta Çağların Tini*, trc. Aziz Yardımlı, İstanbul 1996.
- » ASLANTAŞ, Nuh, *Ortaçağ İslam Dünyasında Yahudiler*, M.Ü. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.
- » AVCI, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003.
- » BAĞDADÎ, Hatib, *Târîhu Bağdâd*, III, (I-XIV) Beyrut 1931.
- » BALOCH, N. A., “Gurretu'z-Zicat”, çev. Melek Dosay, *Erdem*, VI/XVII, Ankara, 1990.
- » BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.
- » BEHIY, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahi Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, İstanbul 1992.
- » BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- » BİRÜNÎ, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- » CÂBİRÎ, Muhammed Abid, *Arap Aklının Oluşumu*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.
- » CÂHİZ, Amr b. Osman, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, thk. A. Muhammed Harûn, (I-IV), Kahire 1948.
- » CÂHİZ, Amr b. Osman, *el-Muhtâr fî'r-Reddi ale'n-Nasârâ*, nşr. Muhammed Abdullah Şerkavî, Beyrut 1991/1411.
- » CÂHİZ, Amr b. Osman, *Kitabü'l-Hayevân*, I, nşr. A. Hârûn, I-VII, Kahire 1939-1945.
- » CEHŞİYÂRÎ, Muhammed b. Abdus, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Kûtâb*, nşr. M. Saka, İ. Ebyârî, A. Selâmî, Kahire 1980.
- » CHOKR, Melhem, *Zındıklık ve Zındıklar*, trc. Ayşe Meral, İstanbul 2002.
- » ÇELİK, Mehmet, Bizans'ta Din-Devlet İlişkileri, İzmir 1999.
- » DE BOER, T. J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutlay, Ankara 1960.
- » DEMİRCİ, Mustafa, *Beytül-Hikme*, İstanbul 1996.
- » DEMİRCİ, Mustafa, “Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları: Cedel-Tercüme ve Tabii Bilimlerdeki Rolü”, *Marife Dergisi*, III/3, Konya 2003.
- » DEMİRCİ, Mustafa, “Helen Bilim Ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikaliinde/Tercümesinde Harranlı Sâbîilerin Rolü”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, I, Şanlıurfa 2006.
- » DORU, Nesim, “Nusaybin Akademisinde Felsefe”, *Süryaniler ve Süryanilik*, I-IV, edit. A.Taşğın-E.Tanrıverdi-C.Seyfeli, Ankara 2005.
- » DORU, Nesim, “Süryaniler'de Felsefe Akademileri”, *Süryaniler ve Süryanilik*, I-IV, edit. A. Taşğın-E. Tanrıverdi-C. Seyfeli, Ankara 2005.
- » DURİ, A. A., “Baghdad”, *EP*, London 1986.
- » EBÛ YUSUF, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1396.
- » EMİN, Ahmet, *Duha'l-İslâm*, I, Kahire 1933.
- » ERDEM, Sargon, “Apollonius”, *DİA*, III, İstanbul 1991.
- » FÂRÂBÎ, Ebû Nasr, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsilü's-Saade)*, çev. Ahmet Aslan, Ankara 1999.
- » FRIEDLANDER, I., “The Arabic Original of the Report of Nathan ha-Babli”, *JQR*, XVII, Philadelphia 1905.
- » GİBB, Hamilton, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1992.
- » GOİTEIN, S. D., “The Rise of the Near-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times”, *JWH*, III, 1956-57.
- » GOİTEIN, S. D., *A Mediterranean Society*, I-V, Berkeley: University of California 1967-1988.
- » GOODMAN, L. E., “Translation of Greek Materials into Arabic”, *Religion, Learning, and the Abbasid Period*, edit. M. J. L. Young, London 1990.
- » GUTAS, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfi Şimşek İstanbul 2003.
- » GÜNDÜZ, Şinasi, *Anadolu'da Pağanizm Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara 2005.
- » HALLAF, Hassan Ahmed, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, Beyrut 1986.
- » HAMEDÂNÎ, Bediüz-Zaman, *Makamat*, nşr. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut-ty.

- » HAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, tash. Muhammed Emin el-Hancî, (I-X), Kahire 1323-1906.
- » HAVÂRZİMÎ, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf, *Mefâtihu'l-ULûm*, thk. İbrâhim Ebyârî, Beyrût 1989.
- » HAZİN, Willheim, Hadaratu'l-Abbasiyye.
- » HİTTİ, P., *İslam Tarihi*, I, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1997.
- » HODGSON, M. G. S., *İslam'ın Serüveni*, I-III, trc. Heyet, İstanbul 1993.
- » HUMPHREYS, R. Stephen, *İslam Tarihi Metodolojisi*, trc. Mutaza Bedir, İstanbul 2003.
- » HUNKE, Sigrid *Avrupa'nın üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul 1997.
- » İBN HALLİKAN, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâ'z-Zaman*, I, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut ty.
- » İBN HAZM, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, I, nşr. M. İ. Nasr-A. Umeyre, Riyad-1982.
- » İBN KUTEYBE, *Uyunu'l-Ahbar*, I-IV, Kahire 1923-1930.
- » İBN MURTAZA, Ahmed b. Yahya, *el-Münye ve'l-Amel*, thk. M. Cevad Meşkur, Dimaşk 1990.
- » İBNİ EBİ USAYBİA, *Uyunu'l-Enba Fi tabakati'l-Etibba*, nşr. Nizar Rıza, Beyrut ty.
- » İBN-İ FAKİH, *Kitabu'l-Buldân*, nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 1987.
- » İBNU'N-NEDİM, Muhammed, *Kitâbü'l-Fihrist*, Beyrut 1398/1978.
- » İBNÜ'L-KİFTİ, *Kitabu'l-hbâri'l-Ulemâ bi-Ahbârî'l-Hukema*, thk. M. Emin el-Hancî, Matbaatü's-Saade, Mısır 1326.
- » İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin, *el-Eğânî*, XVIII, thk. Ali Uzbâvi-Abdulkerim İbrahim, (I-XXIV), Beyrut-1927.
- » İSTAHİRÎ, Ebu İshak İbrahim, *Mesaliku'l-memalik*, nşr. De Geoje, Leiden 1927.
- » KADİR, C. A., "İskenderiye ve Süryânî Düşüncesi", (çev. Kasım Turhan), M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, I, edit. Mustafa Armağan, İstanbul 1990.
- » KÂTİB ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zunûn*, II, nşr. Şerafettin Yaltkaya- Kilisli Muallim Rifat, c. I- II, İstanbul 1360.
- » KAYACIK, Ahmet, *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2004.
- » KEKLİK, Nihat, *İslam Mantık Tarihi*, İstanbul 1969.
- » KİNDİ, Yakub b. İshak, *Felsefî Risaleler*, trc. Mahmut Kaya, İstanbul ty.
- » KUMEYR, Y., *İslam Felsefesinin Kaynakları*, trc. Fahreddin Olguner, İstanbul 1992.
- » KUTLUER, İlhan, *İslam Düşüncesinde Akaid ve Kelam*, İstanbul 1996.
- » LASSNER, J., "Massignon and Baghdad: The Complexities of Growth in an İmperyal City", *JESHO*, V. IX, Leiden 1966.
- » LASSNER, J., "Notes on Topography of Bagdad: The Sistematic Descriptions of the City and the Khatip al-Bagdadi", *JAOS*, V. 83, Ann Arbor 1963.
- » LASSNER, J., "The Habl of Baghdad on Dimensions of the City" *JESHO*, V. 6, Leiden 1963.
- » LOMBARD, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, trc. Nezh Uzel, İstanbul 1983.
- » MASSIGNON, Luis, *İslam'ın İlk Mistik Şehidi Hallac-ı Mansur'un Çilesi*, trc. İsmet Birkan, Ankara 2006.
- » MAYERHOF, Max, "Meni'l-İskenderiyye ila Bağdat," *Turasu'l-Yunani fi hadarti'l-İslamiyye*, edit. Abdurrahmen Bedevi, Beyrut 1980.
- » MES'ÜDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zehab*, IV, thk. Abdülemir Mühennâ, (I-IV) Beyrut-1991.
- » MESÛ'DÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, thk. Komisyon, Beyrut 1981.
- » MİQUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti*, I-II, trc. Ahmed Fidan-Hasan Menteş, İstanbul 1991.
- » MUKADDESÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, Leiden 1906.
- » O'LEARY, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Y. Kutluay-H. Gazi Yurdaydın, Ankara 1971.
- » Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara 1997.
- » ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995.
- » SA'D, Fehmi Abdurrezzak, *el-Amme Fi Bağdat*, Beyrut 1983.
- » SÂBÎ, Hilal, *el-Vüzerâ*, thk. Abdussettar Ahmed Ferrac, Beyrut 1957.
- » SÂBÎ, Hilâl, *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*, thk. Mihâil 'Avvâd, Beyrut 1986.
- » SEÂLİBÎ, Ebû Mansûr, *Simâru'l-Kulûb*, nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1965.
- » SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara 2003.
- » STRANGER, Le Guy, *Land Behind of Eastern Khalîfat*, London 1900.
- » TABATABÂÎ, Muhammed b. Ali, el-Fahrî Fî Adabî's-Sultaniyye ve Düvelî'l-İslâmiyye, Dimaşk ty.
- » TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-rusul ve'l-muluk*, II, thk. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (I-XI)

- Beyrut, t.y.
- » TUDELALI, Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya, Avrupa Gözlemleri*, trc. Nuh Aslantaş, İstanbul 2001.
 - » ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935.
 - » WATSON, A., *el-İbdâu'z-Zirâi (700-1160)*, trc. Ahmed Eşgar, Halep 1985.
 - » YÂKÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Kıtabu'l-Buldan*, nşr. M.J. de Goeje, Brill 1896.
 - » YÂKÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Müşâkeletü'n-Nâss li Zemânihim*, nşr. William Millvard, Beyrut 1962.
 - » YÂKÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, nşr. Abdülemîr Muhennâ, Beyrut 1993.
 - » YILDIZ, Nuray, *Antikçağ Kütüphaneleri*, İstanbul 2003.